

Ajalehes Sakala 1889–1890 järjeloona ilmunud Johan Pihlaka (Abhaasia Estonia küla kooliõpetaja 1887–1890) pikem geograafiline, etnograafiline jms. ülevaade Kaukaasiast. Abhaasia geograafia ja kliima. Tähtsamad jõed, puud, metsloomad ja linnud. Pikem kirjeldus Abhaasia ajaloost. Šervašidze dünastia. Tšerkessi hõimud: abhaasid, kabardiinid, tšerkessid, osseedid, tšetšeenid, lesgiinid. Abhaaside aadel: tava'd (vürstid), amistad, šnoskuo seisus. Abhaaside elamud ja majapidamised. Abhaaside religioon: islam ja õigeusk. Abhaaside toidud, rõivad, kombed (pikem kirjeldus). Abhaaside vargused Estonia külalt. Abhaaside muusikariistad, tantsud ja mängud. Osseedid: kombed, majapidamine, elatusalad. Tšetšeenid: kombed. Nogaid: päritolu, religioon, kultuur, nogai naiste elu. Kartveeli (Karaweli) hõimud (s.o. Gruusia hõimud): grusiinid, megrelid, imeretiinid, guriid, svanid, laasid, tšavid, ivsuurid ja tušiinid. Pikem kirjeldus kartveli eri hõimude kohta: riietus, kombed, külad, majapidamine, pärimus. Pikk ülevaade Gruusia ajaloost. Armeenlased: elupaigad, religioon, keel. Digiteeris A. Aule, kirjaviis muutmata.

Sakala (nr. 9), 4. märts 1889, lk. 3

Kirjad Kaukasiast.

J. Pihlakas

I.

Ülemise pealkirja all tahan ma auusatele „Sakala” lugejatele Eestlaste sisse-rändamise läbi tutwaks saanud Suhhumi maakonda natukene geograafialikult ja historialikult tutwustada, peale selle ka Kaukasia pärisrahwaid oma isewärki riiete ja kombedega tähelepanna, kuna ma Suhhumi Eestlastest juba möödaläinud Sak. aastak. pikemalt kõnelenud olen ja ka nüidki neid tõiste kõrwal unustada ei taha.

Üleüldse on Kaukasia, mis suuruse poolest Prantsuse maaga pia kokku käib, oma igawese lume mägede ja alalises suwe soojuses madalikkude ja orgudega täieste üks imede maa. Ka Suhhum on selle poolest imede maade nimekirjas, et sellel ajal kui mujal sellesamma graadi peal ja weel palju rohkem lõuna pool, pakane tali nina püiab näpistada, Suhhum lumemägede läbi külma eest warjatud saab ja tali siin pia tundmata on. Praegu, 3. Januaril, kui neid ridasi kirjutan, on 9° R. sooja, rahwas käiwad suwe riides ja teed tolmawad.

Suhhum on enamiste mägiline maa, mahaarwatud rannaäärsed madalikud. Tema seisupaik on Trans- ehk Taga-Kaukasiast lõuna-õhtu pool Kaukasia mägestikust, musta mere rannas. Tema piirid: Hommiku pool Ingura jõgi, lõuna ja lõuna-õhtu pool Must meri, õhtu pool Gagrid, Ubõiede, ühe Tšerkessi suguaru, rahwa maad ja põhjas Kaukasia lumemägede ahelik, millede kõrwas Suhhumi nõndanimetatud eelmäed alles härjapõlwlased on, mis kaugemale jõudes rindlademikkudes kord korralt ikka kõrgemale tõusewad. Mäginine maa on enam kuiwa ja lahedama kliimaga, sellega ka terwisele kohasem kui madal maa, mis rohke niiskuse pärast, iseäranis jõgede ligidal rohkeste külma-

tõbe sünnitab. Suhhumi madalma jaotatakse kolme jaoskonda: Bambori, Suhhum-Kale ja Kadora madalmaaks. Wiimases jaoskonnas, Kadora jõe ääres on ka Estonia asutus.

Suuremad jõed saavad oma alguse lumemägedest ja on väga kiire jooksuga, iseäranis suve ajal, kui vihma sadude ja lume sulamise läbi mägedes, wesi suuremaks tõuseb, nii et lodja ja paadi sõit jõgede peal tundmata, sellega ka hoopis wõimata on. Tähtsamatest Suhhumi jõgedest on Kador kõige esimene ja Farel kõige kalarikkam; siis weel Bsõib, Mikish, Mustjõgi, Psõirtsha, Kelasur, Gumista, Gudawa, Galisga j. m. Niihästi taime- kui elajate-riigi poolest on Suhhum rikkamate Kaukasia maakondade hulka arwata. Tähtsamad puud on: Tammed, Kastaniad, Tshinaarid, Morellid, Ploomid, Pirnid, Loorberid, Buks-, Õuna-, Granati-, Samshidi- ehk palmi-, Pfirmi-, Õli- ja wiina-puud ja poomwilla põõsad. Metselajad: Metshärg, panter, karu, walge, aga musta kõrwade ja sabaotsaga Alpi mägede hunt, põder, hirw, shaakal, metskits, jänes, metssiad j. m. Linnud: Ööpikk, pääsukene, räästas, fasaanid, paklanid, kajakad j. m. Ka on metsad kaunis rikkad metsmesilastest, aga kodumesilased ei taha nõnda heaste korda minna kui muijal. Ka ei ole magusal nõnda head maiku.

Suhhum, mis praegusel ajal muud ei ole kui üks maa- wõi ringkond (округа) Kutaiisi kubermangust, on endine Aphaasi würstiriik ja omal ajal õige tähtjas olnud, mikspärast mina omas kirjelduses eespool Suhhumi asemel nime Aphaasia tarwitasin. Grusiinia ajaluo järele sai Aphaasia tähtsaks tema selleaegse walitseja Wahtan I. Huraslawi ajal 5. aastasaal p. Kr. Niipalju kui Aphaasia wanematest ajaluo tähendustest teada, asutasiwad 7. aastasaal e. Kr. Greeklased Miletisest Aphaasiasse (Suhhumi) ja 250 a. e. Kr. oli Aphaasia täieste Greeka wõimuse all. Nemad kauplesiwad kangeste Kesk-Asia ja India maaga ja tõstiwad sellega Aphaasia tähtsust suurel mōōdul.

Sakala (nr. 14), 6. aprill 1889, lk. 3

II.

Tähtsamad Greeka asutused Straboni ajal, kes 66 aastal e. Kr. — 24 aastani p. Kr. elas, oliwad Pitius, suur ja tähtjas linn, praegune tähtsuseta Pitsunda, Susu, praegune Lihni küla, Anakopia, praeguse Uue Afona kloostri lähedal, Dioskurja, Suhhumi linna lähekonnas. Wiimast sell ajal weel ei olnud.

Esialgul oliwad tähendatud asutused priilinnad ja igal linnal oma iseäralik walitsus, kuni Aphaasia Pontuse kuningast Midriadesest (ka Midriades nime-tatud) ära sai wõidetud. Warsti peale selle wõitsiwad Roomlased ta oma alla, kelle keiser Deoklitianus ta kurjategijate nuhtluse kohaks määras. Ühtlasi oli ta ka tagaaetud ja kiusatud kristlastele warjupaigaks. Peale selle sai Aphaasia Wisantia alla, kes Persia maaga ligi sada aastat sõda pidas, kus ka Aphaasia esimese poolt wiimase wastu ligi aitas. Önn oli esite Persia poolt, kes Aphaasia oma alla heitis, mis aga kaua ei kestnud. Wisantia wägewus sundis Persia-lasi taganema ja heitis Aphaasia uueste oma alla. Kui aga tüli kahe tähenda-

tud wägewa riigi wahel edasi wältas, tarwitas Aphasia seda oma kasuks ja kuulutas ennast iseseiswaks riigiks, mille walitsejateks ta enesele kaks isewalitsejat kuningat seadis. 550 aastat p. Kr. heitis Wisantia Aphaasia, ehk küll suure werewalamisega, kolmat korda enese alla, kuhu see 786. aastani p. Kr. jäi.

Wisantia walitsuse all olles, on Aphaasia sisemistes sündmustes tähelepanemise wäärt ristiusu wäljalaotamine üle terve Aphaasia. 551. aastal ehitati päratu suur tempel, mis praeguse ajani on alal seisnud. Üleüldse tõusis Aphaasia sell ajal kõigite kõrgemale järjele, nii et 7. aastasaal, kui keiser Iraklius omale asewalitseja, nimega Aphondi, Aphaasiasse seadis, Aphaasi kõik ümberkaudsed rahwad oma alla heitis. 796. aastal lõi Aphaasia ennast wiimast korda Wisantia walitsuse alt lahti; Aphondid nimetasiwad endid isewalitsejateks ja enda riiki iseseiswaks riigiks. Esimene isewalitsew kuningas Aphondidest peale Wisantia alt lahtilöömist oli Leonus I. Säärane isewalitsus kestis 985 aastani, kus Theodosia II., kes pime ja lasteta oli, oma auujärje Grusiinia kuninga Hurgeni pojale pärandada jättis, kes Aphaasias Bagrat III. nime all 1014. aastani walitses. Bagrat III. ja tema järeltulejad nimetasiwad endid Aphaasi-Imeritia kuningateks. Grusiinia riik Tiflise linnaga oli sell ajal Araablaste käes. Aphaasi-Imeritia kuningas Dawit II., kes 1089—1130 walitses, wõitis Grusiinia Araablaste käest ära ja andis, et ta walitsus nüid laialdasem oli, ülemise Aphaasia kuni Psöirtsha jõeni, Aphaasi würstide Scherwaschidsede kätte walitseda. Peale selle hakkas Grusiinia riik jällegi langema, Aphaasia lõi ennast Grusiinia ülema walitsuse alt lahti ja sai jällegi 1139. aastal iseseiswaks riigiks, mille walitsejateks Scherwaschidsed jäiwad, kes ka alama-, sellega terve Aphaasia enda alla heitsiwad. See isewalitsus kestis peale 200 aastat, kus Türklased, kes wägewa Greeka riigi ja Khanid ära wõitsiwad, ka Aphaasia enda alla heitsiwad. Et enda wõimust rohkem kinnitada, ehitasiwad Türklased endale kindlused Suhhum-Kale ja Redot-Kale, esimese alustus oli 1578. aastal. Türklaste alla langemisega wõttis Aphaasia ka Muhamedi usu wastu, kuna siin Roma keisri Justianuse ajast riistiusk walitses.

Sakala (nr. 15), 15. aprill 1889, lk. 3–4

III.

Käesolewa aastasaa algul wõitsiwad Wenelased Suhhum-Kale kindluse ära ja selleaegne abiwalitseja — Aphaasia oli ju Türgi walitsuse all — Safar-bey Scherwashidse andis ennast ristiusku wastuwõttes Wene ülema walitsuse alla, muidugi ühes terve riigiga, mis eest Wene walitsus Scherwaschidsele ja tema järeltulijatele Aphaasia walitsuse juhatuse kinnitas ja neile walitsewa würstide eesõigused lubas. Aphaaslased aga ei olnud sellega rahul, nii et nad tihti Wene walitsuse wastu mässamist tõstsiwad, mida walitsewa würstidel Scherwaschidsedel oma jõuuga sugugi wõimalik lämmatada ei olnud. Nii oli 1821. a. suur mäss Aphaasias, mis kindral-major Kortshakowi juhatusel wai-gistatud sai. 1829. aastal wõeti Aphaasia kindlamine Wene walitsuse alla ja hakati seal Wene seadusi makswaks tegema. 22. Septembril 1860, käis õnnis

Keiser Aleksander II. Suhhumis, kus ta Wene õigusi veel rohkem kinnitas. Peale Scherwaschidsede oliwad aga Aphaaslased alles pia kõik Muhamedi usulised, kes Wene walitsust ja korda kõigite wihkasiwad, kes nende alaliste rööwimiste ja wargustele tõket püüdis teha ja 1864. a. uueste mässamist tõstsiwad, mis aga jällegi lämmatatud sai. Palju tuhanded jätsiwad oma isamaa maha ja rändasiwad Türgi riiki elama, mill ajal ka Wene mõju Aphaasias alles täieste makswaks wõis saada. 1875. a. lueti Aphaaslaste arwu Wene riigis ainult 75 000 peale. Wiimase Wene-Türgi sõa ajal 1877, ühendasiwad endid Aphaaslased Türklastega ja hakkasiwad jällegi Wene walitsuse wastu mässama, mille mõjul ka Suhhum-Kale linn kaheks nädalaks Türklaste kätte langes ja purustatud sai, mille tagasiwõitmisel aga tuhanded mässajad lahingisse langesiwad ja kümned tuhanded Türgi riiki põgenesiwad, nii et Aphaaslaste arwu praegu ainult 32 000 ja nende lähemaid sugulasi Abasiinisi 10 000 peale Kaukasias luetakse. Esimesed elawad muidugi suuremalt osalt Aphaasias, wiimased Kubani jõekondas (oblastis). See on lühidelt Aphaasia (Suhhumi) ajalugu. Nüüd wõtame rahwad käsile ja piatame esmalt Aphaaslaste juures pisut pikemalt, kes, nagu tähendatud, Suhhumi pärisrahwas on, et sugurahwas kodumaal teada saaksiwad, missuguse iseloomu ja kombedega rahwa hulka Eestlased oma kodupaika on leidnud.

Aphaasid on wanaste Tsherkesside sugust, on aga neist ajajooksul niihästi eluwiiside kui ka keha ehituse poolest täieste lahku läinud. Aphaaslane on keskmise kasuga, kuiwetand aga kõwa jõuga. Tema juuksed on mustad ja pruunikas nägu näitab iseäralisi kõweraid jooni. Tema olek on wapper ja iseloomus wali, salalik ja kättemaksja. Seal juures on tema oma elukombedes kasin ja kaine ja sõbrale ehk heategijale surmani truu, hariduses kui ka põllutöös aga koguni madalal järjel. Aphaaslaste lähemad sugulased on Abasiinid ja Samursakaanlased; wiimased on rohkem Mingreelastega kokku sulanud ja keele ja kombedega Aphaaslastest kauniste lahus. Kaugemalt sugulased on Kabardiinlased, Osetiinlased, Tshetsshentsid j. m., kes aga ajajooksul lahus olles endid nõnda palju on tõisendanud, et neid praegu sugugi Aphaaslaste sugulasteks ei wõi lugeda.

Nagu igal rahwal, nõnda on ka Aphaaslastel oma aadeli seisus, mis siin kolme jakku langeb: Würstid, Aph. keeli „tawad”, ülem-mõisnikud, (amista) ja alam-mõisnikud (schnoskuo). Tawade seisus luetakse kõige kõrgemaks ja need on enamiste Aphaasia endise walitsewa würstide sugukondadest. Tähendatud sugukondi luetakse Aphaasias praegu 10. Amista seisust on Aphaasias wäga palju, umbes 10 protsenti. Oma hiilgawa aadeli nime ja seisuse kohta elawad nad koguni kehweste ja et neil ühine rahwuse riie on, ei wõi üks wõõras sugugi ülemmõisnikku liht rahwa hulgast äratunda. Lühidelt: Peale aadeli nime ei ole neil alama rahwa kõrwal midagi tõisendust. Kolmas, Schnoskuo seisus on jälle alam. Nende arw on aga Aphaasias hoopis wäheseks jäänud. Neil pole pärismaid ega mõisaid, ehk kui tal ka esimest on, siis palkab ta töölised, kellede hulgas ta nõndasammuti töötab. Endisel ajal müsiwad ja ostsiwad nad küll ka pärisorje, keda ainult teendriteks tarwitati, aga Wene walitsus tegi sellele otsa peale. Ainult endistel wägiwaldsetel walitsetel würstidel oli oma alamate elu ja surma üle õigus, praegust aga ainult würsti nimi.

Sakala (nr. 16), 22. aprill 1889, lk. 4

IV.

Aphaaslaste elumajad ei ole enamiste muud, kui sõnajalgadest ehk muust põhust postide otsa ehitatud katus, kuhu hiljem witstest seinad on ümber punutud, ilma et tal aknaid, lage ehk põrandat oleks. Wiimase asemele riputatakse maa peale kord sawi, mis nõnda ei tolma ja mitu korda päewas weega üle piserdakse, sest et Aphaaslane puhtuse peale ometi suurt rõhku paneb. Majal on kaks wastastiku ust ja külmemal ajal pannakse seinte ümber maisi warre wihud, et külm tuul kohe sisse ei puhuks. Ahju nende tubadel ei ole, ja kui ta seal ka oleks, ei oleks tast midagi kasu. Keset põrmandut on wähe augu moodi õonestus, kus ööseti ja talwe ajal alatine tuli põleb, mille ääres niihästi kodukondsed, kui külalised soendust leiawad. Lökke kohal ripub üks ritw konksuga, mille ülemine ots katuse all ühe põigiti palgi külge on kinnitatud. Konksu otsas rippub pada, kukurusi (maisi) pudru ehk liha keetmise tarwis, mida soowi järele kõrgemale ehk madalamale wõib tellida. Et hoone lahtine on, peaseb ka suits igalt poolt keelmata wälja. Rikkamad ehitawad enestele ka kahejaolised majad, see on punuwad waheseina wahela, nii et kaks tuba saab, kui neid ülepea tubadeks wõib nimetada. Esimeses jaos on külaliste istumise ja magamise lawad, teisest paistab perewanemate magamise riiete kuhhi, pingi wõi lawa moodu woodi peal silma, mis seintega pia tasa on. Aluskotid ja padjad on õhukese safiani nahaga üle tõmmatud, mis perenaise ja wirga tütarde näputöö on. Talwisel ajal saawad ka linad alla laotatud. Niisugusel härralikul asemel on tõeste mõnus magada, kuhu läbi pehme patjade ja paksu tekkida ka kõige kangem põhjamaa külm ligi ei pease. Enne uinumist piab aga üks wõõras niisugust suurepäralist woodit ja selle puhtust wiltsa onniga kõrwu pannes, tahtmata imestama, kuna aga une ingel palju imestamise aega ei anna, waid pehme aseme sunnil (meelitusel) imestaja ruttu oma hõlma wõtab ja hingusele uinutab. — Peale tähendatud lawade, woodi ja weel ühe madala söögi laua, ei leia meie terwest hoonest enam midagi majariista (mööblit).

Usu poolest on suurem jagu Aphaaslasi uuemal ajal Greeka Õigeusku heitnud. Wiimase wiie aasta sees on neid peale 7000 ristiusku wastuwõtnud. Weel möödaläinud suwel ristiti neid 800 hinge ühel hoobil, nii et neid ainult peale 2000 hinge weel Muhamedi usku on. Ehk nad küll ristitud on, piawad nad sellegi pärast Muhamedi usu kombedest kõwaste kinni. Kui reedisel päewal nende küladest juhtud läbiminema, märkad warsti, et kõik wäline töö seisab, kuna aga pühapäewal töötajaid küllalt näha on. Ebausku kombeid on neil palju, iseäranis arstimise juures.

Sööki walmistawad suuremalt osalt mehed. Üleüldse wõtawad naised maja toimetustest wähe osa. Näituseks: lehma lüpsmine, söögi tegemine ja kõik loomade ja maja tallitus on meeste asi. Aphaaslaste päätoit on mage maisi ja hu pudru, Aph. keel.: aleska, Mingr. keeles hoomia, juust, Aph. k. Aschw, Mingr. k. kwaal, mille walmistamine palju lihtsam on, kui haritud rahwaste

juures ja tuttavast Schweitsi juustust kaugele maha jäeb; piim, tähtpäewadel ja wõõraspidu ajal tehakse ka liha toitusi, mis kõik puu ehk raud orgi otsas küpsetud saab. Leiba ei ole olemaski waid selle asemel on tähendatud maisi pudru, mida pihuga kausist wõttes kera sarnatselt kokku litsutakse ja leiwa asemel hammustatakse. Joogiks on tähtsamatel aegadel joodaw wiin, mida enamiste igäuks kodu walmistab. Riiete kudumine ja õmblemine on naiste töö. Esimene on weel kehwas järjes. Kanga teljed on üks paari jala pikustest pulkadest raamike ja kangas, mis seal peal koetakse, umbes waksa laiune, topline ja näotu.

Sakala (nr. 17), 29. aprill 1889, lk. 2–3

V.

Riiete õmblemises on Aphaaslased palju osawamad, nõnda ütelda, iga naisterahwas on rätsep, meesterahwa rätsepaid ei ole. Et nad rätsepa nime auuga on ärateeninud, näitab Aphaaslase ülikond wälja, kus juures nõnda ütelda moodi rätsep imestama jäeb ja oma ametid uueste õppima piaks, kui Aphaaslasele riideid tahaks õmmelda, mis aga õnneks nende naiste osawuse pärast waja ei ole. Nende (meeste) rahwuslik riie, on peale särgi ja kitsa säärttega pükste: kannuni ulataw puuwilla- ehk sitsi riidest alumine kuub, Aph. k. akaba, Mingr. k. ahalh; pealmine pikk willane kuub tkumschi ja kübara asemel pashlik wõi tuisukott, mis kõige palawamal kui ka külmal ilmadel ümber pää on siotud, parajal ilmadel aga lükatakse see kukla taha ja käiakse päris palja pääga. Jalawarjudeks on pehmed tuhwli moodu nahk kingad, aimaa, Mingr. k. Tshagha, kellel ka saapa moodu sääred peal on, aga Eesti endiste sääriistadega wiisil kingadest lahus. Wööl on hõbeda ja kullaga ilustatud sõariistadega wöö. Sõariistad on suur kaheteraga pussi moodu kinshal (lühike mõök) akhaama ja tulelukuga pistol, akerjahu. Kuued, niihästi alumised akaba'd, kui pealmised tkumschid, on seda moodu kui Eesti taatide endised woltidega kuued, kuid pikemad, alt rohkem laiemad ja suuremalt osalt ilma woltidega, osalt ka ühe ehk kahe woldiga. Rinna ees mõlemil poolel wäljaspool kuue hõlma külles on 7 ja enam kitsaid patroni taskusid, õigem ütelda tupesid, kust 3—4 tolliliste patronite otsad wäljapaistawad. Sedawiisi sõariistadega ehitatud Aphaas, kui ta kerge hobuse selgas wastu tuleb, tuletab tahtmata romaanides kirjeldatud rööwli päälükuid meelde ja tõistwiisi kui sõariistus, ei nähta Aphaasi ialgi, olgu siis, et ta neid magamise ajaks ära paneb. Wihmasel ajal tõmbab ta weel burka (wilt wammus wõi tekk) ümber, mis nõoriga kurgu alt kokku tõmmatakse ja ratsanikku kõige hobusega kinnikatab. Naisterahwad selle wastu käiwad, peale pükste, mis nad kodu meeste wiisil kannawad, üleüldises kultura riietes ja wäga uhkeste. Et nad siidiusside pidamises ja siidi walmistamises iseäranis osawad on, kannawad nad ka pidu aegadel siidi riideid ja rätikuid. Kui mees oma naesega kuhugi sõidab — tõist moodu kui ratsa, ei lähe Aphaas kuhugile — siis näitab nagu sõidaks mõni krahwinna alatuma teendri saadetusel. Üleüldse on meesterahwas naisterahwa wastu wäga auupaklik ja hoolakas. Ta laseb naist alati oma eel sõita,

juhtub aga mõni wõõras wastutulema, läheb ta seniks ette kui wõõras mööda jõuab. Juhtub et mõni waesema mehe naine, kellel arukorral hobust ei juhtu olema, jala kuhugi tahab minna, siis läheb ta esite wanemas riides kodunt wälja, kuna mees wõi mõni poisike tema toredat kleiti ridwaga seljas järele kannab, mis ta pisut enne kohale jõudmist selga paneb. Mõnes Wene keele kirjas on tähendusi leida, kui piaks Aphaas oma naisest vähem kui hobusest ja rohkem kui koerast lugu, mis mõne tõise Kaukasia suguaru kohta küll õige on, Aphaaslase kohta aga mitte sugugi, nagu ülemal nägime.

Nagu üeldud, talitawad Aphaasi meesterahwad kõik maja talituse, aga käsi-wõi ameti töödes on nad koguni madalal järjel. Peale mõne aru käsitöölise kes linnas elawad, ei ole neil ühte ametimeestki. Koguni wiletsas korras on ka põlluharimine ja koguni naeruwääriline nende ader. Adra raua asemel on üks teraw puu, mis põllule ikka ka kriipsud sisse teeb, kuhu maisi iwad pannaks ja las' kaswab! Ja ime küll — ta kaswab ometi, kuna mõni muu wili oma päädki mullast wälja ei pistaks. Muldamise ajal näewad nad jälle mitmekordse waewa. Nimelt raiuwad nad pika warre otsas olewa maa kirwe moodi kablidega üle terwe põllu kõik rohu korra puruks ja segamine ja ajawad iga maisi warre ümber iseäranis mulda ja seda kahele korrale, kuna eestlased ja Saks-lased aga maisi põllu kardulate wiisil läbi muldawad ja pärast kust weel waja, kabliga taga tasuwad, nii et ühe Eestlase päewa töö vähemalt wiie Aphaasi ja tõiste mägede rahwa päiwi maisi muldamisel maksab. Ratsa sõitmisel, warguses, riisumises ja sõariistadega ümberkäimises — noh seal on Aphaas esimene mees. Ka on ta tubli karjapidaja.

Wiie aastased poisikesed hakkawad karjas käima ja 8 aastased ratsa sõitmisel kui sõariistade pruukimises ja ümberkäimises endid harjutama, 10 aastased astuwad aga kui täieialised üleüldisesse tegewusesse. On ühel isal mitu poega, siis jääb wanem koduseks majapidajaks. Järgmise hoole alla jääb aga karjapidamine, (hobused, lehmad, lambad ja kitsid) kes neid suweks mägedesse ajab ja ise sinna karjastele ülewaatajaks jääb. Tema hoole all on kõik piima-talitus ja juustutegemine. Kolmas poeg, kui tal selleks iseäralikka omandusi on, astub kellegi sarnatse mehe juure, kes oma julguse, osawuse, warguse ja riisumise poolest ümberkaudu tähtsuses ja auus seisab, õpi-teenistusesse. Sääratse mehe ümber koguwad kõik ümberkaudsed osawamad ja wapramad noored mehed ja harjutawad ennast oma osawa esiniku juhatusel all kawalaks, wapraks ja osawaks wõõra wara omandamises, olgu warguses ehk riisumises. Õpiajal saadud warandus saab muidugi õpetajale. Kui õpiaeg möödab ja noormees esimest korda oma käe peal wäljaläheb, saadab ema teda sõariistu hobuse selga käte andes, järgmiste õnnistamise sõnadega teele: „Andku Jumal Sulle terwit ja lasku kõik Sinu ettewõtted kordaminna. Püia kõigis oma tegewustes ja öökäikudel (wargustes) oma naabrite auustamist ärateenida ja ära unusta mind ega oma sugulasi, kes Sinu kasude eest palwetawad.”

VI.

Iseäranis hobuse warguses on nad kõikidele ristiks, nii et pia wõimata on hoost nende eest hoida. Ehk küll Suhhumi külmtõbi kodumaal kuulsuses seisab, ei tee see siiski, iseäranis hilisematel aegadel, sugugi nõnda palju liiga kui hobuse wargus, kõigerohkem sügisesel pimedatel öödel. Möödaläinud sügisest saadik on Estonia külast 12 hobust ja 1 lehm ärawarastatud ja aasta enne seda oli veel rohkem. Jäljed lähewad alati Aphaaslaste küladesse, mis üle laia Kadori jõe lõune pool Eestlaste naabruses seisawad. Jälgede otsimises on Eestlased kaunis kawalaks harjunud, aga Aphaaslaste kawaluse eest hoost kaitseda ei jõua pia keegi. Näituseks on hobune küll kõwa ketiga seinä külles kinni ja peremees walwab kui soldat laetut püssiga juures, peale selle on veel mitu öowahti, niihästi jala kui ratsa, küla peale wäljas, läheb aga peremees kord tuppä jooma wõi piibu peale tuld panema, on seinä silmapilguga maha wõetud ja hobune kõige ahelate ja lukuga warga käes, kes temaga lähemal silmapilgul metsa kadund on ja ükski ei wõta teda enam kinni. Kroonu walitsus nõuab küll, kust külast jäljed leitakse wäljamaksmist: ruuna eest 80 ja mära eest 50 rubla, kus aga mitmel mehel hobused 100—150 rbl. maksawad, arwamata veel tagaajamise ja kirjade kulud.

Wõidetud waendlase wastu on Aphaaslane armuheitmata. Omas tulises kättetasumise himus püiab tema ennast ohwri piina nähes jahutada. Üleüldse piawad nemad, nii kui tõised Kaukasia pärisrahwad, kättetasumist pühamaks kohuseks, mis neil hommikumaa rahwastest wanast ajast päritud on. Rööwimise ja wõitlemise juures on neil aga ka omad kindlad piirid ja seadused, millest ka see kõige kurjem rööwel, kellel mõrtsuka töö püha talitus on, üle ei astu. Juhtub näituseks teekäija mõnes tükkis kogemata kombel oma wastasest wõitu saama, wõi ennast nõnda ülesse näitama, mille põhjusel rööwliil enam oma wastast luba puutada ei ole, heidab esimine silmapilk ennast alla ja põgeneb, olgu ka et wiimasel sõariistugi ei juhtu ligi olema. On aga mitu rööwliit koos, hakab tõine jälle piiale, kus siis wastane muidugi langema piab. Sõbra wastu on Aphaaslane, nagu ennemalt nimetud, kõikumata truu ja kaitsseb teda, kui tarwis, nagu iseennast, olgu sõber ka tõisest rahwusest. Nende eneste wahel walitseb tugew wennalik side. Ehk nad küll eneste wahel tihti protsessiwad, ei anna waendlane waendlast ialgi ära, kui sell mõne wõõraga protsessi on wõi walitsuse poolest kurjategude pärast kohtu ette kutsutakse, waid kostab tema kui kõige suurema sõbra eest. Et neid ka walitsus wäga tihti üleastumiste pärast kohtuliku wastutamisele nõuab, püiawad nad seaduse puutides ja asjanduses hästi tuttawaks saada, milleks neil ka tõeste terawad anded on, nii et nad enda protsessi asjus asja ikka niisuguse teele juhiwad, kus seadusel neid raske ehk pia wõimata trahwida on. Küla kohus on nende toimetada, nagu tõistegi rahwaste juures, milleks iga aasta kohtumehed, külawanem ja selle abi nende enda seast walitakse ja kubernõri poolest kinnitakse. Wenekeele mõistjaid on aga koguni wähe, nagu eespool pikemalt näeme.

Kinkimise pruuk on neil väga moodis, aga tõise käest waesuse pärast armu-
annet paluda ja seda tarwitada oleks Aphaaslase surm olema. Enam sureb ta
nälga. Üleüldse ei ole Aphaaslaste seas ühte kerjajatki ja kui ta seda mõnest
tõisest rahwusest näeb, waatab ta niisuguse, kui kõige auutuma inimese piale,
kõige põlastawamalt. Ole wapper, warasta riisu — see on Aphaaslase põh-
jusemõte, aga waestele andede korjamine on neil tundmata. Igaüks piab ise
mees olema. Juhtu et mõni koguni wigane on, siis saadetakse see linna mõn-
da wõimukohalist käsitööd õppima, kus ta hiljem ennast toitma piab, mis aga
koguni arwa ettetuleb. Üleüldse näitab Aphaase terwist kui rauast ja terasest
olema. Pisikesed lapsedki roomawad pool halasti hoone põrmandal ilma et
suwine palawus ja niiskus ehk talwe külm neile midagi paha teeks. Külmeta-
mist ta koguni ei tunnegi. Külmal ajal käib ta hoopis paljajalu, (waesemad) et
mitte oma kingi lume ja mudaga rikkuda.

Tõisele tööle Aphaas sugugi ei lähe. „Kas ma kerjaja olen?” wastab ta kohe,
kui keegi teda palgata tahab. Ka müümise mõttega ei leppinud Aphaaslane
seniajani kokku. Tahtis keegi, wõi ka oma suguwend midagi osta, wastas ta.
„Wõta nüid mis Sull tarwis, tuleb aeg et mina tarwitan, siis saan Sinu käest,
aga ära mind raha pakkumisega tiota.” — Niisugust annet, kui tal aeoti ühte
ehk tõist puudub, wõtab ta alati wastu ja ei lue seda mitte armuande saami-
seks. Juhtub et naaber talle palutud asja ei anna, katsub ta seda warguse
wiisil kätte saada, ei salga aga seda hiljem sugugi, ega jäta ka tasumata, mui-
dugi oma suguwendade wahel. Hiljemal ajal on nad ka sisserändajate ees-
märgil oma põllu produktisid müüma hakkanud, ehk küll wähesel mõõdul.
Puuwilja eest renti ehk kümnest wõtta, piab Aphaaslane päris rumaluseks,
kui ka tõine kõik tema puuwilja ära tarwitaks. Kalapüüdmine on neil tundma-
ta, ehk küll siinsed weed kaladest rikkad on. Piirituse jookide joomises on
nad nende auuks väga kasinad ja kindlad, nii et purju jooja, kui seda nende
seas ülepää ettetuleb, kohe üleüldise põlgtuse alla langeb.

Abielusse astuwad neiud 12—18, meesterahwad 15—20 aastaselt, mis Õige-
usuliste juures muidugi kirikliku laulatuse läbi sünnib, Muhameetlaste juures
ainult wanemate õnnistusel. Kosimise wiis on mõlematel ühesugune. Esite te-
hakse wanemate wahel kaup walmis, kui palju minija kaasawara saab j. m.
mis wanemate soow on. On kõik korras, sõidab peigmees sugulaste ja sõpra-
de saadetusel pruudi majasse, kus talle neuu tulewaseks abikaasaks kätte-
antakse ja pulmapidu peetakse, mis kuidagi jõud kannab 1—14 päewa peetakse.
Sealt sõidetakse — ikka ratsa — peiu kodu, kus pulmapidu (Aibachra) pike-
malt kestab. Mehel on aga igatahes, kui naene meelejärele ei ole, lahutuse lu-
ba, kui ta wiimasele 300 rbl. wäljamaksab. Mõisnikkude ja würostide juures
maksab lahutuse luba 600 rbl. mida aga ülepää väga harwa ettetuleb.

Ka on kirjeldawal rahwal wiisiks abikaasat wargusena kosida, nimelt niisu-
gusel kordadel, kui noored inimesed ükstõist armastawad, aga pruudi wane-
mad oma tütart kosijale ei luba. On noored inimesed ükstõist surmani armas-
tada ja omandada lubanud, teewad nad isekeskes walmis, mill ajal ja kus
kohta peigmees järele tuleb. Räägitud ajal läheb neuu, kui see tal wähegi wõi-
malik on, tähendatud kohta, kus siis armsam teda sadulasse oma sülle tõstab
ja pööraselt ajades oma kodu sõidutab. Sarnane ettewõte saab üksi öö pime-

dusel kordasaadetud. Paljudel kordadel läheb aga asi hoopis weriseks, nimelt kui neiu wanemad ehk sugulased nooremehe tulekust haisu on saanud, kus nad hulgana waritsema jääwad ja tulejat sõariistadega wastuwõtawad, mille lõpp kõige vähemast ühte ohwrit nõuab. On aga asi õnnelikult kordaläinud ja neiu ühe öö peiu majas olnud, siis on ta täie õigusega wiimase oma ja ühelge pole enam õigust teda tagasi nõuuda. Tahes ehk tahtmata piawad ka waned sellega leppima ja tütre rõõwelt armsaks sugulaseks ja wäimeheks pidama — seadus ei luba ju enam sõariistu tarwitada. Saawad aga tagaajajad neiu warast weel poole ajal kätte, olgu ka wiimase kodu, seal teewad sõariistad otsust, kummas wõitjaks jääb.

Sakala (nr. 21), 3. juuni 1889, lk. 3

VII.

Wõõraste wastuwõtmises on Aphaaslased, nõndasamuti ka Samursakaanlased, Mingreelid j. m. m. wäga lahked, mis üleüldiseks pruugiks on saanud. Nagu K. Matshawarijani kirjutab peetakse ühte külakäiku Aphaaslaste juures pühalikuks asjaks, mis wäga kiita tuleb. Maja isa ei küsi ialgi, kas külaline kutsutud ehk kutsumata on, waid wiimasel on aga waja peremehe äraolemisel sadulat säetud kohta seinale riputada, mis peale teda kohe oma kodukondseks saab peetud ja naesterahwaste poolt külaliste toitudega wastuwõetud. Enne istumist aga pruugitakse kõiksugu Hiina kombelisi wastastiku auuandmisi. Ei pererahwas ega külalised taha esimeseks istuda, kuni wiimaks wanematest mõni ometi eesmärki teeb, mis peale ka tõised istuwad. Külalise tulekul ei lähe naesterahwas mitte wastu, waid piiluwad läbi seina esimese ilmumist. Rikkalikku ja toredat wõõraspidu ei nõua ükski Aphaaslane, waid on rahul sellega, mis juhtub olema, nagu ma nende toitudest eespool tähendanud olen. Juhtub aga Aphaasi juure mõni wõõrast suguharudest ehk keegi walitsuse ametnik tulema, siis püiab ta seda kõik oma jõuudu kokkuwõttes kõige rikkalikumalt ja auusamalt wastuwõtta ja talle kõige suuremat lugupidamist näidata, olgu küll et ta ehk järgmisel ööl selle hoost läheb tabama. Külalised ei tohi wõõral midagi kaduda, see tiotaks Aphaaslaste maja auu rängaste. Juhtub peremehel wõõra wastuwõtmiseks midagi puuduma, toowad seda lähemad naabrid. Juhtuwad külalised (mitte Aphaasid) öö ajal tulema, kus peremehel midagi wõõra rooga ei ole, läheb ta, ehk saadab mõne maja liikme naabri käest wõi lähemast külast tooma. Kui aga palutawad palutud tarwitust ei anna, ei lähe paluja muidugi kodu, kui ta nõutawat asja warguse wiisil ära ei wii, et wõõra ees mitte häbisse langeda.

Külaliste tarwis säetakse pikk söögilaud korrale ja palutakse wõõraid laua taha istuda, mis aga kombe järele nõnda pia ei sünni. Enne on jälle suur auupaklik waielus, kes esimeseks ja kus kohta ta istub, sest et wõõrastel lauas lugupidamise järele umbes sammasugune wahe istumise järele on, nagu kooli pinkides, kus poisid tarkuse järele istuma säetakse. Nende oma tõenduse järele olla neil see pruuk Jakubi poegadest pärandatud, kes Joosepi laual wanaduse järele istusiwad. Südamest soowib küll igaüks auusamat paika, aga awa-

likult waidleb ta kõigest jõust selle wastu. Wiimaks ommeti on asi korras ja wõõrad istuwad lauas, igaüks tähendatud kohal, kus siis käe pesemine peale hakkab. Üks majalistest kannab wee waagnat, tõine kruusi ja kolmas kuiwatamise rätikut külaliste ette ümber laua. Wiimane toimetus saab ühe maja peremehe tütrele, ehk kui seda ei ole minijale wõi tõisele nooremale naesterahwale osaks, kes kui külaliste käed kuiwatud, sügawa kummardusega tuast wäljataganeb. Nüüd wast tuuakse toidud ja weini pudelid lauale ja söömaaeg algab. Weini pakkumist ega sööma sundimist ei ole waid wõõras wõtku ise mis süda soowib. Weini juuakse harilikult söögi wahel õlle asemel. Wa' „kibedat” Aphaaslane söögi alla ei tarwita, ehk ta muretseb seda ainult mõnede tõiste rahwuste wõõraste jauks nagu Wenelased, Eestlased j. m. Peremees ega ükski perekonna liige ehk sugulane, kui neid seal juhtub olema ei istu wõõrastega lauda, waid seisawad laua ees püsti, kus nad pealt näha wäga tähelepannes külaliste juttu kuulawad, aga ise hulka rääkimise ja segamise eest hoolega hoiawad, olgu küll et külalised mõnest asjast hoopis wõõriti piaksiwad kõnelema. Seda nõuab auupaklik kombe wõõraste wastu. Kesk söögi ajal tuleb wast maja perenaine sügawa kummardamisega sisse, mis peale külalised püstitõustes sarnatselt wastawad. Ülepää on üks Aphaaste pühamaatest kohustest, iga wõõra, iseäranis naesterahwa ilmumisel püstitõusta ja tulija terwise järele küsida. Perenaese ilmumisel istub ka peremees wõõraste hulka lauda. On söömaaeg mööda, pestakse jälle käed ja ka suu puhtaks, mis peale perenaene wõõraid palub puhkama heita. Aphaaslaste keew ja taltsutamata iseloom ei salli aga palju külas puhkamist. Oma wastuwõtjaid alandlikult tänades sõidab ta kodu, ehk aitab peremeest, kauemaks jäämise korral mõnes maja töös ja talituses.

Külalise lahkumisel on jällegi oma kombe pruuk (Zeremonia). Nimelt tõttab peremees wõi mõni maja liige külalise sadula jalust kinnihoidma, et sellel hõlpsam oleks hobuse selga astuda, kes auupaklikult seletada püiab, et see wäga tema soowi wastu olla ja maja-isat palub mitte ennast tülitada, kes aga palwe tähelepanemata jätab ja kas wõi wägise, oma kohut täita püiab, mis palju enam auu ja kombe kui tarbe pärast sünnib. Ehk küll külaline pealt näha kangeste wastu punnib, wiiwitab ta ommeti sadulasse istumisega, kus juures ta alt kulmu luurab, kas keegi teda jalgraudade hoidmisega auustama tuleb. Lahkudes piab weel Aphaaslane oma kohuseks oma ratsa sõidu osawust tõistele näidata. Esiteks laseb ta hoost kõige kiirema sõidule, mis iial wõimalik ja piab kesk sõitu häkitselt kinni, kus juures hobune niisuguse keerd hüppamise teeb, et vähem osawusega ratsanik oma kaela wõiks murda. Seal juures püiab ta hoost kõige osawamate piitsa hoopidega sundida, mis hästi kaugele kostaksiwad. On kõik kohused ilma vähema takistuseta täidetud, tõuseb külaline pererahwa ees suurde tähtsusesse ja teda luetakse osawamate ja auuwääriliste hulka.

VIII.

Jääwad külalised juhtumise korral öömajale, ilmub peretütar peale õhtusöögi sooja wee waagnaga ja peseb külaliste jalad, peale selle wõtab nende sõariistad ümbert ja riputab neid aseme lähedale seina peale, wõtab neil pealmised riided seljast, soowib neile sügawa kummardamisega „head ööd” ja läheb jälle minema. Kõik see toimetus saab ilma sõnalausumata kordasaadetud, kus juures ka külalised enda wahel ühte sõna ei räägi, mis wäga korralise kombe wastu oleks ja neiule häbipuna palgele ajaks, kes tõsiselt ja auupaklikult oma kohut täidab. Ainukene sõna on nimetatud neiu „head ööd!”

Aphaaslane (mitte mõisnik) tõuseb hommikul hästi wara ülesse ja ka toidu wõtmise on (igapäewases elus ilma wõõrasteta) koguni lihtne. Hommiku wõtab ta mõne suutäie püsti jala peal, mis kätte juhtub ja tõtab oma töö kallale. Kaugemal töö juures ehk teed käies on ta kuni õhtuni söömata. Sõidab ta kuhugi mujale, katsub ta teel kõne tagawara koguda, et osawate kõne kõlksudega, nagu see hommikumaa rahwaste juures tutaw on, mis ka Aphaaslased endale on omandanud — wõõra ees tähtsusele tõusta, mis see esimene aste selle tarwis on. Kõhu tõhjus on kõrwaline asi. Tema kõige suurem rikkus ja uhkus on hea ja õpetatud hobune, mis 400—800 rubla maksab, uhke sadul 60—120 rbl. ja sõariistad. Enamiste on tal palju hobusid, mis nagu tähendatud, suwe ajal peale tarwituse mägedes on.

Oleme rahwast rääkinud, siis tutwustame ka rahwa keelega. Aphaasi keel on kõigest teisest Kaukasia keeltest kõige iseäralikum. K. Uslar Ewlia-efendi, üks kuulus hommikumaa ja Kaukasia keelte uurija leidis Aphaasi keele kõigest kõige rängema olema. See keele kõla oli temale nõnda iseäralik, et ta seda linnu keelega wõrdles. Pikemalt kirjutab Uslar: „Aphaasi keele kõla on putukate sahistamise sarnane ja kõiksugu wilistawatest, wärisewatest ja sisistawatest healedest rikas. Seda keelt selgeks õppida wõib ainult rahwa hulka elades ja kuulmises ja wäljütlemises harjutades.” Kirjandust selles keeles uuema ajani ei olnud. Nüüd aga aastat 6 tagasi ilmus selle keele peal esimene raamat. Tema tähestik on Wene Prantsuse ja weel mõnest muust keelest wõetud. Aphaasi keelt on mitmes murdes, nendest kõige rikkam healte poolest Bsiibi keel.

Nagu kirjanduse poolest Aphaaslased alles õige madalal järjel on, sammasugune lugu on neil ka laulu ja muusikaga. Peale mõne õige lihtsa rahwa laulu ei ole siin midagi nimetada. Muusika riistad on: 1. üks wiuli sarnane keeltega mängu riist, Aph. k. Apchertscha, 2. Gitarre moodu, nõnda nimetatud, Atschembur ja 3. üks wilega kokkukäija puhumise riist Atseropõin. Ühegi tähendatud mänguriista peal ei ole wõimalik midagi sündlikku ega muusika kohalist laulu wõi mängu mängida. Neid näib ainult metslise ja kõrwadest läbilõikaja kisa tarwis olewat kokku säetud. — Nagu iga muu rahwas, nii püüawad ka Aphaaslased enda pidusid muusika mänguga lõbustada, kus juures ka rahwa tantsud päewakorrale astuwad. Neid on Aphaaslastel kaks: Üksik tants, Akaschara, mida meesterahwas üksikult tantsiwad ja paari tants,

üdsche-udsche-la akaschara, kus meeste- ja naesterahwas paaristiku tantsiwad. Wiimane tants saab tõeste osawusega tantsitud, olgu muusika nii peletaw kui tahes. Rahwa mängusid on üks ainuke, see on palli mäng, muschapchenüchera, mis iseärans lihawõte pühade ajal, mis Aph. k. muschapche nimetakse, mängitud. Selle mängu nimi oleks Eestikeele tähendusega: lihawõte lõbu.

Sellega oleme siis Aphaasi (Suhhumi) maad ja rahwast kaunis lähedalt tundma õppinud ja kui kellegil piaks asja tõsiduse juures kahtlust olema, ehk arwama, et siin tükati, kus asi tundmata, luulet on, sellele wõin tõendada, et asi nii ei ole, waid täitsa tõe põhja peal seisab. Seda tähendan sell põhjusel, et ma mõndagi olen ühte teaduslikku wõi tõsist kirjeldust lugedes, selle kirjutaja kohta ütlewad kuulnud: „Kust tema seda teab? See nüüd kõik nõnda old!” ja päris luule wõi ennemuistese jutu juures jälle: „Ju ta ikka on old, wõi teda muidu on ülesse pandud.” Neile, kui neid ehk ka Sakala lugejate seas juhtub olema, olgu siis tähendatud, et niisugusesse kirjeldusesse luule wõi omast pääst mõeldud asi, ei sünni. Lootes, et 99 pahandama ei saa, mis ühele ütlesin, läheme asja juurde tagasi.

Aphaasias elawad küll weel mitmed muud Kaukasia rahwad, kes aga selle maa päris rahwas ei ole, waid naabri riikidest, õigem maakondadest, Aphaasiasse on rännanud ja enamist kõik Grusiinlaste ligi sugulased on. Nendest räägin siis tükk maad eespool, Grusiinia rahwa kirjelduses. Nüüd tutvustame weel tõiste mägede rahwastega, kelle suost ka Aphaaslased on, nimelt Tscherkessidega.

Sakala (nr. 25), 1. juuli 1889, lk. 3

IX.

Juba Iwan Hirmsa ajast saadik laiendas ennast Wene riik ikka enam ja enam Kaukasia mägedele ligemale. Rahutumad mägede elanikud tungisiwad aga tihti rahuliste Wenelaste peale, mis pärast tark Katariina sunnitud oli raja kaitsemiseks senna Saporogi kassakaid elama asutama. Need oliwad väga waprud, kes sõdides ühe Kaukasia kindluse tõise järele ärawõitsiwad. Koguni raskeks läks aga sõda tuttawa Tscherkesside würsti Schamili ajal. Schamil oli ühe tähtsuseta karjatse poeg. Tulise waimuga, mitmesuguses elusaatuses karastatud ja tõsiseks tehtud, julge ja ettemõtteleja, seal juures isamaa ja wabaduse armastaja, wõttis ta kindlaste nõuuks ärawõidetud maid Wenelastest wabastada. Wenelane omalt poolt aga tahtis Schamili kõigega oma alla, mis ütlemata raske oli ja palju aega ja kulu tarwitas. Pilwedeni tõuswate mägede ja ligipeasemata kaljude wahel, kuhu ühegi tõise jalg ei ulatanud, oliwad Tscherkesside kindlad elupaigad nagu Dargo, Menden ja Gunib. Äraütlemata waewa järel langes wiimaks peale tõiste ka Gunib Wenelaste kätte ja Gunibiga ühes Schamil, keda sõawangina Kaluga linna saadeti. Pikaline sõda oli Tscherkessid ammugi ära tüitanud, mispärast need nüüd päämehe langemise

järel endid heaga Wene walitsuse alla andsiwad, wäga palju aga ka Türgi riiki rändasiwad, kus nad suures waesuses elawad.

Tscherkesside suguarud jaotatakse kolmeks pää jaoks: Öhtu jagu, millest suur jagu Türgi maale on rännanud. Neist on weike osa Aphaaslasi, milledest ülemal kirjeldasin, Kabardiinlasi j. m. nende ligemaid suguharusi järele jäänud; Kesk jagu: Tscherkessid, Osetiinid, Tschetschentsid j. m.; hommiku jagu: Lesgiinid.

Mägede elanikkude iseloomu peale waadates ei leia meie seal suurt wahet. Ratsa sõitus osawad ja sõa himulised; sõbrale truud, waendlasele kättemaksjad on nad kõik. Jõuu, osawuse, wirkuse, mehisuse ja terawa tundmise poollest käib aga Tscherkess kõikidest üle. Nõndasamuti läheb tema oma kotka nina põlewate silmade ja toreda musta habemega tõistest oma suguharudest lahku. Juba wanast ajast saadik on Tscherkessid Sichide nime all, kui mere rööwliid tuntud. Gruusia riigi wägewuse ajal X.—XIII. aastasajas, heitis Gruusia kuningana Tamar, kes 1184—1212 walitses, nad oma alla ja püidis nende seas ristiusku laiali laotada. 1424. aastal löiwad nad endid Gruusia walitsuse alt lahti ja ka ristiusk ei kannud soowitud wilja. Ikka rohkem endid mööda Asowi mere kallast laiali laotades, sattusiwad nad Tatarlastega tülisse ja saiwad wõidetud. Selles hädas palusiwad nad Wene Tsaari Iwan Wasiljewitshi käest abi, kes Tsherkessi würsti tütre Maria Temrjukiga abielusse heitis ja neid Tatarlaste ikkest peastis. Warsti peale selle oli aga Wene Tsaaril oma riigi asjadega nõnda palju tegemist, et ta Tsherkessidele enam abi ei saanud anda. Sõa tuluke löi uue jõuuga põlema ja Tatarlased jäiwad wõitjaks, kes Tscherkessid Kubani jõeni tagasi rõhusiwad ja neile iga aastast maksu peale paniwad. Alles 1774. aastal peasesiwad nad Tatarlaste ikkest jäedawalt. Kuidas nad hiljem Wene walitsuse alla saiwad, oleme ülemal kuulnud. — Tsherkessid elawad hommiku poolses Kaukasia mägedes. Nende arw on umbes 130 000. Nendel on oma ise keel, mis Türgi keelega wähe sugulane on; kirjandust ei ole.

Sakala (nr. 30), 4. august 1889, lk. 2

X.

Wähem tähtsad on Osetiinid, kes õige waeseste mägedes, kahel pool Gruusia sõa teed elawad. Waprust ei puudu ühelgi Tscherkessi sugu rahwal, kõikisugu raskuste kannatamises wõib aga Osetiini ette otsa lugeda. Lahkust näitab ta arwaste, joobnud olekus on wihasema metsalise sarnane. Külalisele on ta ainult nõnda kaua lahke ja auusameeleline kui see ta majas on. Külalisele tapetakse lammas ja tuuakse, ära praetud, terwelt lauale. Külalisega ühes ta ei söö, waid istub nõndakaua, kepp käes, ukse kõrwas. Kellegi auusama wõõra wõi isa ehk wanema wenna juuresolekul, ei istu Osetiin iialgi. Majad on neil puudest, wõi kus metsa puudub kiwidest, kahe- ja kolmekortsed. Alumine kord on loomade, keskmine oma elamise ja ülemine wõõraste tarwis. Rikkamatel on weel maja ümber kõrge sein wõi kaitsemüür, nelja weikese torniga,

kuhu väljastpoolt trepid ülesse wiiwad. Kellel suur sugukond wõi abielus elajaid lapsi on, siis on igal paaril wõi perekonnal ise maja, nõnda üelda, üleüldise õue peal, millel kaitsemüir ümber on. Mõne õue peal on sedawiisi kümnekond maja näha, mis nagu kindlus wõi weike küla wälja näitab ja Osetiini keele kau s. o. perekond hüitakse.

Osetiine toolid ja lauad, isegi ka woodidki on wäljalõigatud wiguritega ilustatud. Nende toit on tuha sees küpsetatud odra jahu koogid, mis leiwa asemel pruugitakse ja keedetud liha. Iseäranis armastab ta tatra tangu suppi. Waesemad sööwad ainult sia, rikkamad lamba ja wasika liha. Pidude ajaks küpsetatakse nisu jahu kooka ja juuakse rohkeste wiina, õlut, mõdu ja buusi.*) Enne sööki wõtab palwetaja ühte kätte liha tüki, tõise wiina sarwe ja lueb palwet.

Osetiin walmistab ise püssirohtu, kuulisid, riidet, nahkasju ja head juustu.

Põllu harimine (odrad, nisud, possa ja tubakas) ja karja eest hoolitsemine on kõik naeste asi, nagu see ka Tsherkesside ja ülepea tõiste mäestiklaste juures loomulik wiis on. Osetiini naesterahwas joob wiina nagu meeski ja on osaw ratsanik. Ennemalt on nemad meestega ühes ka sõdimas käinud. Kosjas käik on nagu Eestlastegi juures. Kosjakandidati lootus ja ootus on selles, kas neiu pakutud pudeli wastu wõtab wõi ei. Mida enam ühel neiul kosjaskäijaid, seda kõrgem tema ostuhind, (urat) kuulsus ja auu peale kauba. Neiu aga, kellel ühtegi kosilast ei ole, ja lesk naene peetakse nõnda halwaks, et nende peale awalikult rahwa ees sülitatakse.

Tschetschendsid elawad põhja pool, paksu metsaga kaetud Kaukasia mägedes ja on Muhamedi usulised nime poolest, mis nad aga wäga halwaste piawad. Üleüldse on nad kõiges edenemises wisad. Kuni Schamiili ajani ei teadnud nad omast usust pia midagi, ega olnud ühte ainust õpetatud meest Tschetschendside hulgast leida. Kui ka arwaste mõni noor mees Araabiakeelt ja korani õppis, siis läks see oma rahwa seast wälja. Mullad wõi Muhamedi preestrid oliwad ainukesed, kes kirjutada mõistsiwad ja rahwa käest sellega auustamist teenisiwad, et nad maksu eest mõndasi tarwilikuid kirjasi toimetasiwad. Kindlat palka nad ei saanud, waid teenisiwad enda ülespidamist kauplemise, põllu- wõi mõne muu kõrwalise ametiga. — Mõisniku ega muud kõrgemat seisust Tschetschendsidel ei ole. „Meie oleme igauks usdeni,” see on oma ette mees, ütlewad nad. Schamili all oliwad nad Wenemaa wastu kõige wihasemad sõdijad. Naesed käiwad Tatarlaste naeste moodu riides, ilma näokatteta. Nagu üeldud ei ole Tschetschendsidel usust muud kui paljas nimi, kuna Osetiinid aga enam usku piawad ja suur hulk neist on juba ristiusku heitnud. Kabardiinidest ei ole midagi iseäralikku üelda, olgu siis, et nad hästi truuid Islami (Muhamedi usu) jüngrid on, hariduse poolest aga wäga madalal järjel. Kaukaaslase iseloomu alal hoides, on nad koduses wõi maja elus siiski mitmes tükis Wenelastele liginenud.

Tschetschendsidest hommiku pool Kaukasia orgudes elawad Lesgiinid, wanal ajal Leksideks nimetatud. Nemad on hoolikad põllumehed ja osawad aidnikud, seal juures aga wäga sõa ja rööwi himukad. Igal sugukonnal oli enne-

* Üks tatra tangudest walmistatud iseäraline uimastaw jook.

malt oma walitsew würost, kes ühtelugu, kui mitte wõõrastega, siis enda wahel sõda pidasiwad. Tscherkesside kõrwas oliwad nad sõas aga koguni autumad. Kuna esimesed peale riisumist wõi lunastuse raha eest wangid kahjuta minna lasksiwad, raiusiwad Lesgiinid wangil enne parema käe otsast ära, mis nad wõidu märgiks kodu wiisiwad. Nemad on kõik Muhamedi usulised ja räägiwad oma ise keelt. Wiimse Kaukasia sõa ajal ühendasiwad nad kõik endid oma usu ja wabaduse eest Wenelase wastu, pidiwad aga wiimaks ometi allaheitma, kui pia pooled neist langenud oliwad.

Sakala (nr. 34), 31. august 1889, lk. 2–3

XI.

Pöörame nüid ühe iseäralise rahwa juurde, kes Euroopa Wenemaale kõige lähemad naabrid on nimega Nogaid wõi Nogaeesid, kellede minewik üsna udune ja tundmata on. Nad ise räägiwad ühest enda suurest wõi wanast raamatust nimega Tawrik, kus tähendatud olla, et nad endised Krimmi saare päris elanikud ja Tatarlased olla. Tähendatud raamatut ei ole aga keegi näinud. Tõeste näitab neil ka Tatarlastega palju ühisust olema, mõnes asjas aga ka palju iseäraldust. Nimelt on nad Muhamedi usulised, aga Araabia keelt ei tunne ükski, mis iga õige Islami jüngrü püham kohus on. Ka on nad hariduses Tatarlastest palju taga, iseäranis Kaasani Tatarlastest, kelledest palju ülikooli haridusega on. Arwatakse et nad enda nime Nogai-khaanist on saanud, kes ühe jao Tatarlastega kuld ordust ära lahkus. Niisammuti tõendatakse ka, et nad juba wanaste suures Tataris Usbeeklastega kõrwuti elasiwad ja oma alalise riisumise pärast wiimastest Neangaideks hüitud saawad see on Usbeeki keele: „Olgu sa igaweste õnnetu!” — Naisterahwa elu on Nogaide juures koguni willets, nagu see hommiku maa rahwaste juures tuttaw on. Noore neuu hind on 30 lehma. On mees hinna ära maksnud, siis on neuu tema naine ja päris omadus, kellega ta teha wõib, mis ta tahab. Ei ole naine talle meelega järele, müüb ta teda mõnele tõisele, ehk annab naisele luba, ennast ise lahti osta, iialgi aga mitte odawamalt, kui ta esite ise on ostnud. Sureb mees ära, pärib tema wend, ehk kui seda ei ole, ligem sugulane muu warandusega ühes ka naise, keda tema jällegi mõne muule wõib müüa. Lese naise hind on aga tüdrukust märksa odawam ja wanad lesed antakse ilma hinnata. Pulma pidu peetakse lihtsalt. Wanemad katawad tütre tekiga kinni ja wiiwad mehe majasse, kus siis pidu peetakse. Mees käib naesega nagu orjaga ümber. Tehku mees talle nõndapalju ülekohut kui tahes, naene ei tohi selle üle sõnagi rääkida. Koolis käiwad Nogaide seast ainult need kes mulladeks (preestriteks) õpiwad ja kes kooli lõpul ammeti kohalise eksami piawad tegema. Tähendatud eksamil ei nõuta aga muud, kui et nad mõne tarwiliku palwe piawad pääst lugeda mõistma, ja sellegagi on neid, kes läbikukuwad. Muidugi mõista, ei wõi seal kus meesterahwa haridus nõnda madalal järjel on, naesterahwa haridusest juttugi olla. Naesterahwas on siis hästi haritud, arwawad Nogaid, kui ta hobuse liha mõistab praadida, ja meestele armsamat buusi walmistada, mis mitte nagu Osetiinlaste juures tatra tangudest, waid prossatest ja hobuse piimast

tehakse. Ühelgi naesel ei ole õigust mehega ühest kausist süia — seda keelab seadus. Uhkuse ja ilu asju armastab aga Nogai naesterahwas väga, nagu sõrmuseid, kõrwarõngaid, käewõrusi etc., mis nad ka koguni ninas kannawad. — Majad on Nogaidel Aphaaslastega pia ühte laadi, kuid külma wastu wähe kindlamalt ehitatud. — Küll on Kaukasiast weel palju wähem tähtsaid suguharusid, nende juures ei taha meie aga enam aega wiita waid pöörame enda tähelepanemist Kauk. kõige tähtsama rahwa Karawelide poole, keda mitmed suguarud on.

Kõige suurem ja tähtsam Karaweli suguharu on Grusiinid wõi Grusiinlased, kes Taga-Kauk. kõige rikkamates orgudes ja madalikkudes elawad ja keda kõigist Kauk. rahwastest kõige esimesteks luetakse. Seda wõime nende keelt tähelepannes kohe aimata. Grusiini keel on hästi haritud ja kirjandusest rikkas. Tema on Kauk. pää keel ja riigi- see on Wenekeele kõrwal kõigis ametlikus kohtades ametlikult pruugitaw, mis pärast ka mitmed muud suguarud tähendatud keelt õppiwad. Rahwa hulk on umbes 775 000 hinge suur. Tõised Grusiini sugurawad on weel: Mingreelid, Imeritiinid, Guriid, Swanetlased ja Laasid. Grusiinid elawad Tiflise, wiimased Kutaiisi kubermangus. Mingreeli keel on Grusiini keelele kõige lähem sugulane, umbes nii kui Eesti keel Soome keelele. Kirjandust temal ei ole, waid see saab Grusiini keeles toimetatud, mida pia iga Mingreel mõistab. Tõiste keeltega on lugu pia niisammuti, kuid et nad weel madalamal järjel ja Grusiini keelest rohkem wõõrdunud on. Mingreelid ja Imeritiinid elawad põllutööst ja karjapidamisest. Mõlemaid rahwaid elab Aphaasias rohkeste. Swanetlased elawad põhja pool Kutaiisi kubermangus kaugel mägedes, kuhu wõõral ütle mata raske on ligi peaseda. Nende eluwiisid ja kombes on enam tõiste mägede rahwaste sarnatsed. Guriid elawad jahist ja Laasid karjapidamisest. Wiimased elawad Batumi ja Karsi ringkondades mägedes ja on tõiste Karaweli wõi Grusiini suguharude hulgast kõige tooremad. Weel on mõned Grusiini suguarud nimetada nagu Tschawid, Iwsuurid ja Tuschiinid, kes mägedes elawad ja endale Tscherkessi suguharude wiisid ja kombes täitsa omandanud on. Enne kui Grusiini ajaluga tutvustame, kus meil kaunis pikalt wiibida tuleb, waatame nende praeguse aja elamise peale pisut pikemalt.

Sakala (nr. 35), 7. september 1889, lk. 3

XII.

Nagu tähendatud on Grusiinid Kaukasiast kõige enam haritud rahwas. Nendega wõrrelda wõib Armeenlasi, kellede ajalugu niisammuti kui Grusiinlastel weeuputuse ajani tagasi ulatab; nendest saame eespool rääkima. Grusiinlase riided on kenad ja kerged. Särgi ja pükste peal käib üks kerge kuub, nõndanimetatud arehaluk, mida hõbetatud wööga, mille külles sõariistad rippuwad, ümber keha tõmmatakse. Eest käib kuub haakidega kinni. Suurt wahet Kauk. rahwaste riietel üleüldse ei ole. Kõikide kuued on wöö kohalt kitsad ja padroni taskud rinna ees ning sõariistad wöö külles ei puudu ühelgi. Pääkattega wõib siin kõige tähtsamat wahet teha. Kuna Aphaaslane suwel ja talwel tui-

sukotti (pashlik) pääs kannab, pruugib Grusiinlane Tsherkessi wiisil, kui ka wähe tõist laadi karwast kübarat. See on kõrge torni moodu terawaks minew lamba nahast kübar. Jalanõuudeks on neil ilusad sahwiani nahast saapad. Naesterahwad on ütle mata tulise loomuga ja elawa, läbitungiwa silma waatega, nagu see enam ehk wähem ka tõiste Kauk. pärisrahwaste juures loomulik on. Riides käiwad nad toredaste, üleüldise kultura moe järele. Kodune majatalitus on enamiste naeste asi. Kui ka naesterahwa õigused hommi kumaa wiisi järele mitmeski tükkis kitsendatud on, ometi ei ole tal, mõne mägede rahwaste naestega wõrreldes, mingit põhjust kaebada. Grusiinlane näitab oma naesele kõigite lugupidamist ja auustab teda kui pühamat olemist, ehk küll natukene härra kombel. Halwaks peetud on üksinda suguta (lasteta) naesed, kellede peale kui äraneetute peale waadatakse. Et mitte selleks jääda, käiwad ilma lasteta Grusiini naesed ühes meestega iga aasta 15. Augustil Tiflise ligikondas ühe kõrge mäe otsas St. Daawita kiriku juures Jumalat palumas. Mehel on niidikera ühes. Kõige esite siob ta niidi otsa kiriku seina külge kinni ja roomab siis niidikera käes, põlwili ümber kiriku. Naene teeb ilma niidikerata sedasamma. Sellest näeme, et ebausku grusiinlaste seas weel kauniste õitseb. Nutjaid lapsi püiawad emad Buulaga hirmutades rahule sundida, mis ka kõige paremini korda läheb. Buula on Grusiinlaste arwamise järele üks kole hiiglane, pika, suust wäljarippuwa keelega, kes kõik nutjad ja halwad lapsed nahka neelab.

Külad on Grusiinlastel nagu risuhunnikud, ilma et seal korralist uulitsat ehk teed oleks. Igaüks teeb oma maja sinna, kuhu ise arwab, waatamata sellest, kas ta naabrit takistab ehk tee kinni paneb. Kahhetas on kõik Grusiini külad wiina- ja wiljapuu aidades, Kartaliinias aga on palju külasid lageda peal. Majad wõi saklid on kõikidel enam ehk wähem sedasamma laadi, nagu Aphaaslaste juures juba tähele panime. Ühe wõi kahe seina ääres on laiad aga madalad, laudadest kokku löödud sohwad (tachtid). Tachtid peal on suur punane pikerkune padi (mutaaka) kirju tekkiga kinnikaetud. Kolmandas seinas on rautatud wõi nahaga ületõmmatud kirstud (laekad) ja toidu paigalhoidmise kastid (kiidokanid), kus peal ka wee nõud seisawad. — Wiinajoomise nõud on: üks hõbedast madal ja lai, pikerguse käepidemega karikas (asarpeescha) ja pähkla ehk kirsi moodi puust tehtud, punaseks wärwitud, kruusi moodu riist (kuula) ning hõbetatud metshärja sarw, kuhu kuni pool turgi (2½ toopi) wiina sisse mahub. Muud söögi ja joogi nõud on puu ehk sawi kausid ja kruusid.

Imeritiinlased kannawad kübara asemel wiie nurgelist riide wõi kalewi tükki pääs, mis rihmaga on kinnisiotud. Riietega ajawad nad liiga edewust taga. Kes wähegi jõuab, kannab üleni kuld ja hõbe tressidega ja poordidega ilustatud kuube. Jõukam ja tähtsam Imeritiinlane ei lähe ilma teendri saadetusetaku hugi. Majad on neil mööda metsi laiali kus juhtub. Jõukamatel on aga juba kaunis ilusad mööblid. Nemad hariwad põldu, on aga siiski wäga waesed ja seda kõik — laiskuse pärast, ehk nad küll kesk Kutaiisi kubermangu kõige

wiljarikkamas kohas ja terwemas kliimas elawad. Nende pää toit on hoomia*) lihaga, wein ja thee. Rahwast luetakse 380 000 hinge.

Sakala (nr. 36), 14. september 1889

XIII.

Mingreeli endine würostiriik seisab Imeritiinlaste kõrwas wastu Aphaasiat ja on niisammuti osakene Kutaiisi kubermangust. Maa on tasane, wäga weerikas, sellega niiske ja terwisele kahjuliku kliimaga. Hariduse poolest on Mingreelid suuremalt osalt madalal järjel, ehk nad endid küll Kristlasteks tunnistawad. 4 Jan. 1867 a. andis Mingreeli walitsew würost Nikolai ennast kõige riigiga priitahtlikult wene alamaks, et ta oma riiki enam wäliste waendlaste wastu kaitsta ei jõudnud. 1881 a. ülelugemise järele oli Mingreelide arw 211 215 hinge. Nad ise nimetawad endid Kadsariachtideks. Kauplewad tubliste, iseäranis puudega, wahaga, willadega ja rauaga, wähemal mõõdul mõne muu asjaga. Inguura orust on ka kulda leitud.

Swanetlased on lahke loomuga ja hea südamega, aga werine kättetasumine waendlastele on niisammuti moodis nagu Tscherkesside j. t. juurdes. Wiimase Wene-Türgi sõa ajal ühendasiwad nad endid Türklaste ja Aphaasidega Wene-lase wastu mässama, milles nad niisamma toored ja metslised oliwad, kui esimesedki. Nime poolest on nad ristiinimesed ja käiwad hoolega kirikus, tegude poolest aga ebausud ja wõõra Jumalate teendrid ja waendlase wastu wäga toored ja armutumad, kui nad ka sõbrale truudust ja wõõrale lahkust näitawad.

Grusiini ajaluga, mis ühtlasi ka tõiste Grusiini sugude ajalugu on, tutwustades, piame kaugele wana aja sisse tagasi minema. Juba Kristuse ajast saadik oliwad Kartweli suguarud risti-inimesed ja elasiwad nende praeguses elu kohas, põhjaõhtu Taga-Kaukasias. Tõendatakse, et apostel Andreas olla siin armuõpetust kuulutanud, kelle hauda praegugi näidatakse. Nendel oliwad mitu iseseiswat riiki nagu Grusiini, (Kartaliini ja Kahheta) Imeritiini, Mingreeli ja Guuri, kes aga wennaste wahel tihti sõda pidasiwad, mis läbi nõrgemad wõidetud saiwad ja allaheitma pidiwad, nii et Kartweli suguarud wahest üheks riigiks kokkusulasiwad, mässamise ja waenu teel aga jälle äralagunesiwad. Kõige tähtsam Kartweli suguaru oli ja on praegu Grusiinid. Kõige sügawama wana aja sisse wiib meid Grusiini kuninga Wahtan VI. ajalulik kirjeldus, kus tähendatud on, et Kartwelid enda nime Noa poja Jeeweti poja-pojast Kartlos'est pärinud on, kes Gruusiasse (Grusiiniasse) elama asus ja sellega Grusiini suguarude isa on. Kui juba Kartlos'e järeltulejad ajajooksul tiheduse pärast lahku läksiwad ja mitmeks rahwaks saiwad, nimetas iga rahwas ennast koha ehk muu asja järele ise nimega. Nõnda siis arwatakse Grusiinlased enda nime hiljem Kuura jõest olema pärinud, nagu nad ise ka

* Üks selts prossaid.

enda maad Gurtshistan, s. o. Kuura maa nimetawad. Waewalt on keegi tõine rahwas nõndapalju ja pikalt waenu aegu ja hädasid kannatanud kui Kartweelased. Nende wiljarikas maa koht oli kui keskpunktiks ümberringi pealetungijate waendlaste keskel, mispärast ka alalised sõad, kui mitte enda wahel, siis pealetungijate waendlaste wastu, nende jõudu kurnasiwad. Kartaliini kalju mägedel ja Kahheta ja Imeritiini looduse poolt ehitatud ilurikkais maa-kohtades on küllalt wanaaegseid kindluste ja tornide waremeid, kust waendlastele wastuhakati ja kust naised ja lapsed warjupaika leidsiwad. Need müüride rusud on kui elawad tunnistusemehed Kartweli rahwaste aasta tuhandate jooksul nähtud kannatamistest, mispärast nende ajalugu ka martiroloogiks, s. o. kannatamise aegade jutuks nimetatakse. Suure rahwa rändamise ajal tungisiwad Assuri, Babiloni ja Persia rahwad Grusiiniasse, kelledele wiimased enam wastupanna ei suutnud ja nõnda Persia alamateks jäiwad. Grusiini isewalitsus oli küll kadunud, siiski jäeti neile nende oma rahwusest mamasachlid wõi esimehed ja kohtumõistjad. Persia walitsuse all käisiwad Grusiinid ka põimitud kilpidega ja puust kübaratega Greeklaste ja Skytide wastu sõas, kus nad wõõraste rahwaste kombedega ja teadusega tutwustasiwad.

Sakala (nr. 38), 25. september 1889, lk. 3

XIV.

Aleksander Suur Makedonia kuningas püidis wiimase omawalitsuse märgi Grusiinias kaotada ja pani mamasachlide asemele sinna oma asewalitseja ühes kaitsewäega walitsema. Selle wastu löiwad Grusiinlased wiimase mamasachli järeltuleja Farnaose all, kui üks mees mässama, ajasiwad Aleksandre asewalitseja Grusiiniast wälja ja tõstsiwad Farnaose esimeseks Grusiini kuningaks. See sündis enam kui 300 aastat enne Kristust. Farnaost luetakse niihästi kodaniku seisuse ja kirjanduse põhjendajaks, kui ka Zoroasteri usuõpetuse laiali laotajaks Grusiinias. Farnaos laskis ka koleda suure ebajumala Armasi kuju püsti panna, kellel kullatud raudriided seljas ja kalli kiwidega ilustatud kroon pääs oli. Hiljem oli Grusiinlastel jällegi ühte lugu sõdimist Armeenlaste ja tõistega, ei kaotanud siiski isewalitsust. Tähtjas kuningas Grusiinias oli jälle Aderka, kelle walitsuse hakatusel Kristus sündis. Tema walitsuse ajast on ka liigutaw wanajutt Kristuse kuuest, mis lühidelt nõnda käib:

„Mõned Juudid Babiloni wangide järeltulejatest elasiwad Kartalini, kes iga aasta Jeruusalemma paasa pühiks saadikud saatsiwad. Need tõiwad Kristuse imetegudest teateid ja laotasiwad neid Taga-Kaukacias laiali. Kristuse surma aastal oli saadikute seas keegi Eliasar, keda wäga auusaks meheks peeti. Tema oli ka Golgata mäel Kristuse surma juures ja sai Rooma sõamehe käest, liisu läbi selle kätte langenud kuue omale. Kodu jõudes oliwad kõik Kristuse ristilöömise pärast kurwastatud ja kui Eliasari tütar kuue oma kätte wöttis, kukkus ta kohe surnult maha. Ükski inimlik wägi aga ei wõinud püha riiet tema käest ära kiskuda, nii et ta kuuega ühes maha maeti. Haua peale kaswas kõrge seedri puu.”

Warsti peale selle tuliwad apostlid Andreas ja Siimon Kaanast Kaukasia paganatele armuõpetust kuulutama. Tõendatakse aga, et nad lühikese aja sees on ära surnud ja nende töö sellega wähe wilja kannud. Pää ristiusu wälj-laotajaks ja Kaukasia apostliks luetakse aga Niinat, ühe Rooma päiliku tütart ja Jeruusalemma patriarchi õde, kes ka St. Georgiga wõi Jüriga lähedalt sugulane olnud, keda ta Grusiiniasse uue isamaa kaitsejaks palunud tulla. St. Georg tulnud ka ja olnud niihästi wapruses kui kannatamises Grusiinidele eeskujuks, kes tänapäewani St. Georgi enda kaitsejaks ja Grusiinlaseks luewad. Wana jutt räägib, et Niina juba lapsepõlwes hea meelega kaugest Kartaliini maast Grusiinias, kuhu Kristuse kuub olla wiidud, jutustusi kuulnud. Hiljem näitanud püha neitsi temale unes ja ütelnud: „Mine Grusiini maale ja kuuluta seal ewangeliumi, ma tahan sulle abiks ja kaitsejaks olla” ja annud Niinale weel ühe wiinapuu wäädist risti, mis ülesärkades tema käes olnud. Niina läinud ja jõudnud selleks ajaks Grusiiniasse, kui kuningas kõige rahwaga ebajumala Armasi pidul olnud. Seal puhutud pasunatega nii, et maa põrunud, magusa haisuga rohtude suits täitnud õhku ja ohwrite weri — kas loomade wõi inimeste, ei ole teada — jooksnud ojana. Kuningas Miirian heitnud kõige rahwaga põlwili, üksinda üks wõõras neiu (Niina) ei olla seda teinud. Sellelsammal silmapilgul kärgatanud pikne, ehk küll selge päew olnud ja lõõnud ebajumala templi kõige Armasi ja tõiste jumalatega puruks. Rahwas jooksnud laiali, üksi Niina jäänud rusude peale rahulikult seisma. See sündinud Kristuse muutmise päewal, mis Grusiinlastele ristiusu alguse päewaks jäänud.

Sakala (nr. 11), 27. märts 1890, lk. 3

XV.

(Waata 1889 aasta Sakala nr. 38.)

Pikemalt räägib wana jutt, et Niina tihti Kristuse kuue warjaja seetri puu all Jumalat palunud, et see talle kadunud kuue peidukohta oleks ilmunud. Kord näinud ta, et Armasi ja Saadeni mäed ühes ebajumalate kujudega hirmsa mürinaga mahalangenud ja Persia sõawägi hirmsa kisaga Grusiiniasse tunginud, kus nende kuningas eesotsas koleda ja walju healega kõiki häwitada käskinud. Niina hüidnud risti üles tõstes: „Sinu wõimus piab lõppema sest siin on wõitja,” mis peale kõik korruga ära kadunud. Niina olla ka kuninga Miirians emanda terweks teinud, kes juba hinge hakanud heitma, niisamuti ka ühe Persia kuninglikust suost mehe, kes Miiriani majas elanud. Mõlemad lasknud endid peale selle kõige esimeseks ristida. Kuningas ise olnud weel kahe wahel. Üks kord aga juhtunud jahi peal olles kange torm ja kuningas jäänud pimedaks. Siis hüidnud ta: „Sina Niina Jumal oled üle kõige Jumalate ja Isand üle wägewate,” ja näinud sest silmapilgust jälle. Kui rahwas selle imeliku sündmuse peale kuninga juurde kokkukogunud, üelnud ta neile: „Auustage kõik Niina Jumalat, see on igawene Jumal,” ja heitnud kõige rahwaga Niina risti ette põlwile. Niina õnnistanud ristiga Kuura ja Aragwa jõe wett, kus kuningas Miirian hulga Grusiinlastega endid ristida lasknud. — Kartaliiniast

läinud Niina Kahhetasse armuõpetust kuulutama ja lõpetanud seal, praeguse Signahhi linna ligidal, 35 aastase Apostli ameti järele oma elu.

Suur jagu Grusiinlasi oliwad küll ristiusu wastuwõtnud, aga kaua aega ei tahtnud see kindlaks jääda ega wilja kanda. Miiriadi järeltulejad oliwad ristiusu wastu leiged ja Perslased püüsiwad kõige jõuga risti kumardamist enda tule kumardamiseks muuta. Raskeid päiwi kandis pärast seda kuningate ajal, kus ristiusust ainult moodu pärast lugu peeti, Grusiinia, kuid Niinast külwe tud ristiusu seemet ei jõudnud Persia poolt peale pakutud tulekumardamine siiski mitte täieste ära surmata. Grusinia riigi wõim ei olnud mitte nõrga aluse peale rajatud, millest siis ka tuli, et tõised naabri riigid teda ka nõrkade kuningate ajal mitte lõpetada ei jõudnud.

Tähtsam aeg ja pööripäew tuli Grusiiniale kuninga Daawiti ajal, kes südamest täieste kristlane oli ja seda usku ka ühtlasi oma alamatele soowitas. Tema ajal edenes ristiusu seeme Grusiinias õige jõudsaste. See asi ei olnud aga pagana usuliste naabri riikide meelest sugugi hea ning sõad tõusiwad, mis Grusiiniat üsna ära ähwardasiwad neelda, kuid wahwa kuningas Daawit mõistis oma riiki isalikult kaitseda ja ennem waenlaste wõimu vähendada kui omal vähendada lasta. Suur sõda tuli Araabiaga. Kui weikesi nokkimisi ja peal tungimisi mõlemilt poolt ilma suurema järelduseta ette oli wõetud, siis kutsus Daawit terve Grusiinia rahwa ülesse, wõttis oma wäe kokku ja langes waenlastele häkitselt selga. Kes põgenema ei peasunud, see langes. Kõik warandus sai Grusiinlaste kätte. Seal oli arutu hulk kulda ja hõbedat, toredaid joogi nõuusi, kallihinnalisi tekkisi ja sõariistu, niisama lugemata palju kallid Araabia hobuseid, mis Grusiinlastele igapäewasteks hoosteks saiwad. Suurtsugu Araabia wäe päälikud jäiwad lihtsa Grusiini põllumeeste wangiks ja teendriteks.

Weel oli Tiflise linn kõwa kindlustega waenlaste käes, sellest aga ei muret senud Daawit ühtegi. Kui juba terve riik tema wõimu alla oli wõidetud, siis uskus ta ka, et päälinnaga sedasama warem ehk hiljem saab sündima ja sündis ka. 1122 wõitis Daawit häkilise pealetungimisega Tiflise ära ja sai sellega kõik Taga-Kaukasia Mustast merest Kaspia mereni oma wõimu alla. Waenlaste käest wõidetud määratuma rikkuse abil kosus ja kaswas Grusiinia ime ruttu wägewaks, nii et Daawit ühe salga sõawäge oma poja juhatusel Palestiinasse risti sõdijatele abiks saatis. Õnnetuseks leidis aga tähendatud sõawägi enne kohale jõudmist mässawais mere laenetes märja hua. Sellegi pärast ei jätnud Daawit katset järele, waid saatis uue sõasalga teele, kes ka õnnelikult Palestiinasse jõudis ja seal ühes tõiste risti sõdijatega Önnistegija hua wabastamise eest sõdis.

Enda oleku poolest oli Daawit südi ja wapper. Lahingus oli ta alati wäe eesotsas. Keha ehituse poolest oli ta suur ja tugew. Kutaiisi linna lähedal näidatakse praegu weel Daawita sõrmust, millesse paras mees lahkesti kaks sõrme wõib pista. Jumala kartuses oli ta kõigele eeskujuks. Püha kirju uuris ta isäralise hoolega ja laskis kiriku raamatud uueste korraldada ja ka koolid paremale järjele tõsta. Rahwas andis talle nime Uuendaja ja waimulik seisus tõstis teda pühade hulka.

Grusiini riigi wägewuse aeg kestas sell puhul Daawitast kuni tema pojatütre Taamari walitsuse lõpuni, seega 120 aastat. Ajalugu ei nimeta ühtegi tõist walitsejat peale Wachtani ja Daawita, keda Taamariga wõelda wõiks, ei nimeta teda ka mitte kuningannaks, waid kuningaks. Rahwas ülendab teda omas lauludes kui mõnda muistejutulist walitsejad ja Swanetlaste seas, kes enda ajalugu sugugi ei tunne, on ainult Taamari nimi mälestustesse jäänud. Tema olnud väga rikka waimuannetega, suuremeeleline, helde käega ja nõiduslik ilus. Tema walitsuse aeg kestas 28 aastat [1184–1212]. Abielusse heitnud ta Andrei Bohuljubi poja Georgiga, kes ennast mitme wõitudega olnud kuulsaks teinud. Ommeti saanud see abielu mõne põhjuste pärast, mis teada ei ole, lahutatud ja Georg läinud Konstantinoopoli. Peale selle käinud Taamaril arutu palju kosilasi, kellede seas ka Greeka keisri ja Hispania sultani pojad olnud. Tema aga läinud Osetiini würsti Daawit Ilusale, kes ka Wagratiide suost olnud. Georg pole sellega rahul olnud ja tõttanud palgatud Greeka sõawäega Grusiiniat tagasi wõitma. Grusiinlaste hulgast aga leidnud ta väga wähe oma poole hoidjaid. Lühikese wõitluse järele saanud ta wägi laiali pillatud, ta ise wangi wõetud ja kuninganna, oma endise abikaasa kätte antud. See kinkinud talle suuremeeleliselt wabadust, selle tingimisega et ta iial enam Grusiniasse ei tohi tulla. Sell ajal oli Grusiinlastel jällegi Türklaste, Perslaste ja tõistega tüli, kes wahet pidamata nagu kotkas saagi peale waritsesiwad. Daawit Ilus läks Grusiinlastega Persiasse, kust ta hulga wõidetud warandust ja wangisid saagiks tõi. Selle peale saatis Taamar oma sõawäe Türklasi Karisist wäljaajama. Grusiinlaste häkilist ilmumist nähes, põgenesiwad Türklased üle pea ja kaela minema kõik warandust maha jättes. Wägew Sultan Alepo Nurredin imestas ja pahandas Grusiinlaste wõidu üle väga ja saatis suure sõawäe (700,000 jalameest ja 100,000 rüttlid) neid täieste maa pealt häwitama. Ometi oli sultan nõnda palju auus, et ta oma tulekut Taamarile teadustas ja temale armu tootas, nii et ta sultanile naeseks tuleb, niisamuti ka kõigile neile, kes Muhamedi usu wastuwõtawad. Seda ettepanekut wastas Grusiini wäe pealik Sakarias Mkharselli sultani saadikule mehise kõrwalopsuga, nii et wiimane surnult maha kukkus. Sellega oli lahingu alustus tehtud. Grusiinlased ruttasiwad Türklastele wastu ja tungisiwad häkitselt nende laagrisse, millel äärt ega otsa ei näidanud olema ja löiwad neid arutu hulga maha. Kõik sõa saak jäi Grusiinlastele. Kirjutakse koguni et sõa wangisid nõnda palju olnud, et iga Grusiini sõamehe peale 20 Türgi sõa wangi olnud. Kallid kiwa mõõdetud tündritega, (ostjatega) kullal ja hõbedal põlla enam sugugi aru olnud, millest kõik Taamari maja riistad walmistatud.

Arutu sõast wõidetud rikkus tegi ka Wisantialasi Grusinia peale kadedaks ja sünnitas tüli, kus Taamar jällegi wõitjaks jäi. Kõiki Taamari sõdasid ja wõitusi kirjeldada, wiiks liig pikale, mida Sakala ruum ei luba ja ehk ka lugeja ära tüitaks, sellepärast nimetan weel lühidelt et Taamari ajal Grusiinia kõige kõrgemale kuulsuse ja wägewuse tipule tõusis. Ka Osetiinlased heitsiwad Taamari alamateks ristiisku wastuwõttes. Ristiisku edendas ta kõigest jõuust ja laskis palju kirikuid ehitada. Kus enne paganate ohwri altarid suitse-siwad, sealt kõlasiwad nüüd tänu ja kiituse laulud Issanda templitest taewa poole. 24. walitsuse aastal jäi tema leseks, mis aga tema riigi eest hoolitsemist

sugugi ei vähendanud. Tema suured tööd ja võidud võisiwad ainult tema surmaga lõppeda.

Pärast Taamari surma hakkasiwad Grusinia asjad tagurpidi minema. Näitas nagu oleks ta oma aegse kuulsuse ja hea korra ühes hauda wiinud. Juba tema poja Georg IV. ajal hakkasiwad Mongollaste salgad sisse kippuma. Berdshudschi jõe peal, kus Grusiinlased Taamari aegu ainult võitu teadsiwad, saiwad nad ühest Tschingis-khaani wäe salgast raskete löödud. Tähendatud salgal ei olnud aga Grusiini ärawõitmise käsku, mispärast see pärast tapmist ja röövimist suure ähwardusega taganes ja lühikeseks ajaks Asia steppidesse warjule jäi. 9 aastad hiljem ilmus Tschingis-khaani järeletuleja Hajuk-khaan, kelle wäehulgad nagu rohutirtsude parwed terwet Asiat laastasiwad, uueste Grusiiniasse, kust wast pisut enne seda Araablased eneste ülema Dshellaladina eestjuhatusel oliwad minema läinud, koledaid ja hirmsaid häwituse jälga mahajättes. Nagu häwitus ise laastasiwad Hajuk-khaani wäe salgad kõiki Kaukasia rahwaid ja tegiwad kõige werisemaid ja tooremaid metsalise tegusid. Hajuk-khaani järele tuli hirmus Batōi, kes Grusiinlaste peale täielist orja iket ja rasket maksu pani. Sell ajal sai Grusiinia Tatarlastest ka, nende kawalal poliitika põhjusel kaheks, tõinetõisest täies lahus olewaks riigiks (Grusiini ja Imertiini) lõhutud, et neil vähemate jagudega igal ajal kergem oleks walmis saada. Nii kui Wene würstid Mongollastest kõigiti waewatud saiwad, tehti seda ka Grusiini walitsejatega, mõni kord koguni toorel kombel. Kuningas Dmitri pandi wangi ja tapeti ära 1289 a., ilma et ta oma käskijale wastu vähematki eksinud oleks. Umbs 100 aastat rõhus Mongoli ike Grusiinlaste kaela peal, kunin Daawit V. kuningas sai.

Daawit V. keda ka Hiilgawaks hüitakse walitses 1318–1346 Grusiini kuulsamate kroonikandjate, iseäranes Wachtan Huraslani, Daawit Uendaja ja Taamari walitsuse aegu meelde tuletades, tahtis ka Daawit Hiilgaw nende jälgedes käia ja isamaad wõõrast ikkest wabastada. Kõige esite tasus ta Osetiinlaste kätte, mis need Grusiini langetamiseks oliwad töötada aidanud ja heitis nad oma alla. Mongollaste nõrkust tundis, kes sell ajal alaliste lahingute läbi wäikestesse osadesse oliwad lõhutud, läks ta julgelt nende peale ja kihutas nad Grusiinist wälja. Selle peale tegi ta kõige tähtsama töö ja ühendas Imeriitini riigi jälle Grusiini külge. Üleüldse hakkasiwad Grusiini wanad haawad jälle paranema. Nii hästi linnad kui kirikud ja kindlused tõusiwad waremetest päewawalgele — — — et uusi hädasi seda raskem kannatada oleks. Georg Hiilgawa pojapoja Wagrati Suure ajal kes 25 aastat õnnelikult walitsenud oli, ähwardasiwad jälle hädaohud Grusiiniat. Mongolased kes Buhaara Persia j. m. riigid oliwad ära wõitnud tungisiwad 1387 jälle Grusiiniasse. Wagrati nägi et tall suure wäe wastu lagedal wõimalik sõdida ei olnud, siis warjas ta ennast Tiflisi kindlusesse. Ehk ta küll wapraste wastupani, nagu seda Mongolased, nende enda tõenduse järele sugugi ootanud ei oleks, ometi sai suurem jagu poole aastase ümberpiiramise järele wõimust ja Wagrati wiidi wangina Mongolaste juhataja Tiimuri ette, kes wõidetud wangid ja waranduse Karabachi wiis. Sealt saatis Tiimur sõa salga käsuga: kõik maa tasa teha, ega kellegi peale armu heita — uueste Grusiiniasse. Sest saadik hakkas seal ka ristiusu walgus kustuma, mis Daawit Uendaja ja Taamari ajal jõudsaste kaswanud oli. Et ennast wangist wabastada, lubas kuningas Wagrati Muha-

medi usu wastuwõtta ja lubas Taamerlanile, Mongoli kõige ülema päälikule kõiki Grusiini rahwast Muhamedi usku sundida heitma palus selle tähtsa töö tarwis Taamerlani käest sõawäegi abiks. See, pettust aimamata, oli wäga rõõmus, kinkis Wagratile kallid kingitusi, andis 12 000 meest sõawäge ja saatis teda Grusiiniasse tagasi „uskmataid ümberpöörma.” Enne peetud sala nõuu järele sai Taamerlanist antud sõawägi aga Wagrati pojast Berdshudschi kallastel wiimse meheni maha löödud. Nüid algas Taamerlani poolt wihane tasumine, mis aga tahtmise järele korda ei läinud. Wagrati taganes mägedesse, kus ta warsti suuri, tema poeg Georg VII. pikendas aga tüli edasi ja sundis Taamerlani taganema. Ikka ja jälle tungis ta Grusiiniasse, wiimased jälle mägedesse ja kui Taamerlani wägi wahest taganema pidi, wõitsiwad Grusiinid iga kord palju saaki. Lõpeks läks Georg VII korda mitte liiga raske maksu eest Taamerlaniga rahu teha. Hirmsad oliwad aga selle järele häwituse jäljed. Taamerlanil oli wiisiks tapetud waendlaste päid hunnikusse korjata, millede paljuse järele ta oma waprust ja mehisust luges. Pead mis ta peale Georgiaga rahutegemist kokkukorjas tegiwad piiramiidi sarnatse kogu, mida tänapäewani Bashkaalaks s. o. peade mäeks hüitakse.

Kuida ka Georg ja selle järel tema wend Konstatiin Grusiiniat tähtsusele tõsta püüdsiwad — endine kuulsus oli ja jäi kadunuks. Konstantiini wend oli Türklaste wastu töötanud, sai selle eest wiimastest wangi ja hirmsa piinamisega surmatud. Konstantiini poja Aleksander I. ajal [1414–1442] läks asi siiski parema. Rasked walitsuse mured aga tüitawad teda nõnda ära, et ta wiimaks kloostriisse läks, auujärje oma poja Wachtan I. pärida jättes, kes warsti ära suri. Wachtani järele sai tema wend Georg VIII. kuningaks, kelle wastu aga rahwas mässama löiwad. Sala nõuu oli peetud kuningast magades tappa, kes aga oma truui sõbra Joakim Sedginitse iseenese ohwerdamise läbi äraandjate küisist eluga peasis, et Joakim, kes kurja nõuu enne oli teada saanud, kuninga asemele magama heitis kus ta kuninga pähe tapetud sai. Kodusõdade läbi lagunes riik neljaks ja Georg VIII jäi üksnes Kartaliinia. Nagu oleks sellest lõhkumisest weel näha taganesiwad weel neli weikest riiki iseseiswaks würstiriikideks. Swanetia ühendas ennast Aphaasiaka kelle würstid Scherwaschidised juba 1239 a. nagu kirja hakul nägime, Grusiini walitsuse alt lahti löiwad. Mingreeli ja Guuria würstiks walidi Dadian.

Peale häwitawate kodusõdade jäi Grusiinia alaliseks tüli õunaks Türklaste ja Perslaste wahel. Esimesed kippusiwad Imeritiine ja mustamere wiimasad Kahheta ja Kartaliini poolt küllelt sisse. Mõlemad tülitseiwad ühetõisega, mõlemad rõhusiwad Grusiiniat armetult. Ühest wõitu saada, tähendas teisele teed lahti teha. 1518 sai Tiflis Perslastest ära wõetud, 1578 jälle Türklastest, kes Perslased Grusiinist wälja kihutasiwad. Peale nende käisiwad Grusiini wanad waendlased Lesgiinid järelejätmata rõõwimas. Häda oli täieste taewa poole kisendaw. Juba Kahheta kuningas Aleksanger I — nagu ülemal üeldud, oli Grusiina mitmeks riigiks lõhutud — kes 1492—1511 walitses, otsis Wene tsaari Joan III juures endale kaitsemist, teda kristlaste lootuseks ja hädaliste tueks nimetades. — Aleksander II ajal 1574—1605 jäiwad Perslased jällegi wõitjaks, mis ajast Grusiinis iseäralik aja järk algab.

Kõige tähtsam Persia shahhidest oli nõnda nimetatud „Irani lõwi” Shah-Abas, kelle sündimise ajast wanad jutud kõiksugu imelikka juhtumisi jutustawad. Tema walitses 1585—1628. Türklased ära wõites püidis ta, mitte üksnes oma wägewusi Grusiinis näidata, waid Grusiiniat täieste Persiaga kokkusulatada, et seal mengit iseäralist ega wahetegewat enam ei pidanud olema. Kui kawal poliitika mees, nägi ta küll, et see mitte korraga waid ajajooksul wõis sündida. Kõige esite püidis ta Persia keelt ja kombeid Muhameti usuga Grusiinis makswaks teha, Perslasi Grusiiniasse ja sealt kristlasi Persiasse elama panes. Ka laskis ta Grusiini kuningate pojad Persia päälinnas ülessekaswatada. Kahheta kuningas Aleksander II, kes Wene tsaaridega läbi käis, näitas „Irani lõwile” tema püidmistes takistusi tegewat, mis pärast ta pojad isa wastu ülessekihutas, kõiksugu tühje juttusid ja lõhesid Aleksandre perekonda sünnitades. Wiimaks läks Aleksandri wanem poeg Daawit nõnda kaugemale, et ta isa ühes oma wenna Georgiga, kes Perslasi hästi ei sallinud, wangi panni ja Grusiini walitsuse oma kätte wõttis, mis shahhile wäga meelega järele oli. Sellsamal aastal (1605) suri Daawit ära ja tõine wend Konstantiin, kes Persias elas ja Muhameti usku oli, tuli Persia sõawäega Kahhetasse, kus ta walitsuse oma kätte wõttis, pärast seda kui ta isa ja wenna Georgi wangikojas laskis ära hukata. Tõine ülesanne shahhi poolt, Grusiiniat Persia wasalli riigiks teha, mis shah juba ammugi tahtnud oli, nagu ülemal nägime, ei läinud Konstantiinil korda. Wasalli riigiks tegemisega, kus Konstantiin mitte kui Kahheta kuningas, waid abi-shah Persia nimel walitsenud oleks, oleks wiimast Grusiinlaste iseiswust Kahheta riikis häwitanud ja neid täieste Perslasteks teinud, mis aga Daawit II lese läbi wõimatumaks sai, nii et Grusiinlased ikka weel Grusiinlasteks jäiwad, kui nad ka Persia walitsuse all oliwad. Daawit II lesk tappis Konstantiini ja tema poole hoidjad ära ja soowis oma poega Teimurast kes Persias elas, Kahhete kuningaks. Ehk küll shahhil asja omale allaheitliku Konstantiini surma kahetseda oli, näitas ta wäljast poolt sellega rahul olewat, üteldes: „Isa tapja pidigi surema,” ja kinnitas Teimurase Kahheta trooni peale. Sellsamal ajal sai Kartaliini kuningas Georg X, kes Muhamedi usku wastu ei wõtnud, kihwtiga surmatud ja auujärg tema pojale Laursabele antud. Muhameti usku kuningatele aeg wältras Grusiinis 1744 aastani. Kõiki juhtumisi selle aja sees kirjaldada, läheks koguni pikale. Nimetan üksnes et ühe alamat sugu mehe läbi nimega Saakadse, kes oma wapruse pärast würsti seisusesse sai tõstetud, Grusia palju wõitis, ehk küll suurtsugu Grusiinlased teda esiti tema rutulise tõusmise pärast wihkasiwad ja koguni tappa tahtsiwad, liiatagi et Kartaliini kuningas Laursab tema õe, kes wäga ilus oli, naoseks wõttis. Saakadse põgenes Persiasse, sai seal wäejuhatajaks ja püidis Grusiinlastele kätetasuda, leppis aga wiimaks ära ja wõttis jälle Grusiinlaste wäejuhatuse oma kätte. Perslased kartsiwad teda kui tuld ja paniwad tema paljast nime kuuldes põgenema. Tema sai iimaks Konstantinopolis Türklastest tapetud. (1629) Tähtsamatest kuningatest oli Kartaliinia kuningas Wachtan VI. 1711—1724, kes awalikult Muhameetlane, salaja aga Kristlane oli ja kristlaste heaks ka kõigiti töötas. Tema walitsuse ajal saiwad ka Türklased Perslastest wõitu ja kippusiwad Grusiiniasse. Wiimaste wastu otsis Wachtan Peterburgist kaitsmist. Seda tegi ennemalt ka Kahheta kuningas Teimures Moskwast abi paludes, mis aga wõimata saada li, et Wenelastel endal seekord Rootslastega ja Poolakatega sõda oli. Ka iseenda suguharude wastu otsisiwad Grusiinlased

Wene tsaaride käest kaitsmist. Nõnda nimelt Imeritiini kuningas Aleksander III. Mingreeli würsti Lewan Daadiani wastu, mis Moskwa tsaar Aleksei Mihailowitsh ka lubas, aga abiga hiljaks jäi.

Pärast Türklaste sissetungimist saiwad nad jällegi Perslastest wõidetud ja Persia shah Nader pani Grusiiniasse 1744 ristiuskun kuningad: Teimuras II. Kartaliiniasse ja tema poeg Iraklius II. Kahhetasse. 1762 kui Teimuras Peterburgi ära suri, kuhu ta oma poja Irakliusega tülitsedes abi otsima läks, ühendas Iraklius mõlemad riigid ühte ja sai nõnda Kartaliini-Kahheta kuningaks. Perslased ja Türklased riidlesiwad aga wahepidamata Grusiini kallal ja kui mahti saiwad kippusiwad ka Lesgiinid sisse rööwima ja tapma. Iraklius pööris abi otsides Wenemaa poole, kust ta seda wiimaks sai. Irakliust kiidetakse kui kõigite wooruslikku ja paleuslikku kuningat, ühtlasi ka kui wäga waprast sõameest, 1752 a. kui ta weel üksi Kahheta kuningas oli, tuli suur Persia sõawägi talle kättetasuma, et ta pisut ennemalt Perslasi Eriwani all löönud oli. Grusiinlasi oli kõigest 3000 meest. Mitmed andsiwad nõuu taganeda aga Iraklius wastas: „See on juba hilja! Ta käskis sõawäge enese järele tulla aga mitte enne lahingut algada, kui ta selleks püssi pauguga märki annab. Kuninga märgi peale pidiwad kõik korruga püssid waenlaste peale lahti laskma ja saablitega kallale tormama. Kuningas sõitis ratsa, ühes käes waljaid, teises püssi hoides. Tema wäe hulkas oli ka osa Tatarlasi, kes walmis oliwad sinna poole hoidma, kuhu wõit langeb. Seda ära nähes, laskis kuningas enne lahingu algust weel risti ette põlwili ja palus Jumalat. Tatarlaste juhataja tuli kuninga juurde ja ütles: „Rist, kui sul tõeste jõudu on, siis tee täna imet ja ma tahan sind uskuda!” Selle aja sees piirasiwad waenlased Grusiinlased sisse ja üks Persia khanidest hüidis: „Kus on kuningas Iraklius?” „Ta seisab su ees,” wastas Iraklius. Khan kargas piigaga kuninga peale, kes püssi lahti laskis, nii et khaan surnult maha kukkus. Grusiinlastele oli kuninga esimene pauk lahingu algamise märgiks, kes nagu tormi hoog waenlaste peale langes. Need sähardust waprust ootamata, paniwad üle pää kaela põgenema. Grusiinlastele jäi wõidusaagiks 12 suurtükki, 1000 kaamelid, kõik lipud ja muu warandus. Tatarlaste juhataja, ristist imet oodates ja waenlaste põgenemist nähes, kumardas risti ette ja heitis ristiuskun.

Kartaliiniat Kahhetaga ühendates, oliwad Irakliusel aastat kaheksa rahu aega, et Persia troonil Irakliusele kõigiti sõber Kherimkhaana walitses, kes Irakliusele pea täieliku isewalitsuse lubas. Imeritiini kuningas Salomon I. aga läks Türklastega tülitse, kes ka Kahhetasse pidiwad kippuma, Wenelaste poolt aga tuli kindral Todleben sõawäega Grusiinlastele appi; Türklastega tehti rahu ja Grusiinlased mõisteti kõigest Türklaste nõudmistest wabaks. Wiimased selle ühe wihased, hästitasuwad Lesgiinid, kui lepitamata Grusiini waenlased ülesse, kes ühte lugu Kartaliines laastamas käisiwad ja kuni Tifliseni tungisiwad. Sell ajal suri ka Irakliust toetaja shah Persias ära ja uus shah Ali-Murad nõudis Irakliuselt nii suurt alandust, mis mitte üksi kuningale waid ka amat sugu mehele tiotaw oleks olnud. Mitmesugustest raskustest waewatud, wõttis Iraklius nõuaks oma riiki Wene walitsuse alla anda, ja algas selleks würst Potemkinaga läbirääkimisi, misga keiseriina Katariina nõus oli.

Grusiinat Wene walitsuse alla wõttes, ei mõelnud Katariina mitte riigi suu-
rendamise peale, mis muidugi suur küllalt oli, waid et õnnetumat riiki Muha-
meetlaste rõhumisest peasta, ristiusule Taga-Kaukasias kindlat põhja panna,
sellega ühes ka Türklasi kaugemale hoida.

Sakala (nr. 12), 7. aprill 1890, lk. 3

XVI.

Ühenduse leping sai 24. Juunil 1831 a. mõlemilt poolelt allakirjutatud ja kaitse
wägi Wene poolt polkownik Burashewa juhatusel all Tiflisi saadetud. Kuningas
wandus Wene alama truuduse wannet ja sai pidulikult jälle Grusiini ku-
ningaks kinnitud. Keiseriina Kataraiina auuks lasti 51 ja würost Potemkini au-
uks 31 suuretüki pauku, millest rahwa rõõmu hüide weel üle kajas.

Mis tegiwad aga Türklased? Wene hiilgawaid wõitusi Krimmis, Donau ääres
ja nüid ka Kaukasias nähes, mõtlesiwad Islami truud pojad Gogi ja Magogi
peale, kes Jumalast õnnistatud usklikuid (Muhameetlasi) häwitama tulnud.
Awalikult ei wõinud nad midagi teha, seda enam aga salaja. Niihästi Türkla-
sed kui Perslased püüdsiwad Grusiinis segadusi sünnitada, ühtlasi Lesgiinid ja
tõisa metsikuid rahwaid ülessekihitades. Grusiinis algasiwad jälle rasked
päewad, milleks aga kuninga Irakliusele süüdi antakse, et ta Wene waprust ja
sõdimise kunsti tundmata, ülema juhatusel waenlase wastu minnes, enese kät-
te wõttis. Oleks kuningas Grusiini wäe juhatusel kellegi alama pääliku kätte
annud, kes Wene wäe juhataja käsu all oleks seisnud, oleks asi kõik teisite
läinud. Kuningale ei wõinud aga Wene wäe juhataja muud kui nõuu anda,
misga see omal wiisil wiiwitas, kuni — Grusiinia waenlastest nõndasamuti
häwitatud sai kui Irani löwi Shah-Abasi ajal. Sõda Donau ääres Türklastega
tarwitas Wenelase täit jõudu ja Burnashew üksinda ei jõudnud enam Grusiini-
niat kaitseda, mis pärast ta käsku sai Tiflisest taganeda.

Persia walitsejaks sai Aga-Muhamed-khaan, kes oma metsliku ja hirmsa ole-
ku pärast kõigile kardetaw oli. Armuheitmine ja inimlik meel oli temale täitsa
tundmata. Grusiinat Persia wõimu alt wabaks jätta, ei tulnud tal unesgi
meelde. Kergituseks oli talle weel see, et Irakliusel kolmest abielust poegi oli,
kes päranduse ja walitsemise õiguse pärast isekeskis tülitseiwad ja seega riigi
sisemist elu nõrgestasiwad. Aga-Muhamed tuli sõawäega Grusiiniasse ja
wõitis tema, waprast wastupanemisest hoolimata ära. Tema metslised ja weri-
sed teod peale wõitmist on nõnda hirmsad, et neid awaldata ei suuda. Kõik
mis oli, sai maa tasa tehtud. Peale selle pööras ta kodu tagasi. Wene keise-
riina Katariina tundis Grusiinlastest haledust ja wõttis uueste nõuuks neid
wabastada. Selleks saatis ta grahw Subowa, kes juba Baku, Derbenti j. m.
linnad oli ära wõitnud, sõawäega Persiasse. Õnnetuseks aga suri Katariina
ära ja hiilgawalt hakatud tegu pidi see kord pooleli jääma. Wiimaks sai Aga-
Muhamed äraandjatest öösel tapetud ja järgmisel aastal 1798 suri ka
Kartaliini-Kahheta (Grusiini kuningas Iraklius kõrges wanaduses ära, pärast
seda kui ta 54 a. oli walitsenud. Ülemal nimetatud grahw Subow sai wiimsel

otsal Perslastest rängaste löödud, milles talle suurt süidi mõisteti ja ammetist ära heideti. Hiljem elas ta omas mõisas Kuuramaal politsei ülewaatamise all, sai aga warsti andeksandmist ja mitme tähtsa ammeti peale tõstetud.

Pärast Irakliuse surma sai tema poeg Georg III. kuningaks, kes rikka waimu-annetega ja kõige heade omadustega ehitud oli. Tema esimest abikaasat Ketewani ülendawad Grusiinlased omas lauludes, kes juba neitsi põlwes sõa pealik oli ja wapraid tegusi tegi. Nelja aastase abielu järele suri aga Ketewani ära ja Georg heitis Maria Zizianowaga abielusse, kellel aga Ketewani wäärilisi omadusi ei olnud. Georgi trooni peale saamisega oli riik kõige pahemas korras, waremate lasu. Kui suure hoolega ta ka riiki kohendada püidis, sisemise waendlaste wastu ei jõudnud ta ometi. Kõige kangem neist oli kuninga wõõrasema Daarja, kes walitsust oma poegadele soowides, Georgi auujärjelt lükkamiseks plaanisid walmistas ja selleks Periaast abi otsis. Weel pahemaid tagajärgesid nähes, palus Georg Wene Keisrit Pauli Grusiiniat Wene walitsuse alla wõtta, mis Katariina ajal õnnetumalt tühja oli läinud. Keiser käskis Kaukasia wäe ülemat juhatajat kindral-leitnant Knoringit ühte polku wäge kindral-major Lasarewi käsu all Tiflisi saata. Ka saatis Keiser salanõuunikku Kowalenskit kui täieõiguslest ministrit polguga ühtlasi Tiflisi. Linna sisse minnes paukusiwad suuredtükid ja helisesiwad kiriku kellad ühes rahwa rõõmu hüidega Wene wäele wastu. Pärast ühte lühikest teretuse kõnet kuulutas Kowalenski walju healega et Wene Keiser Majesteet Paul I. Grusiiniat oma Kõigekõrgema kaitse alla wõtab, tema seas-seadusliseks walitsejaks ja selle poega Daawitat auujärje pärijaks kinnitades. Sellega andis ta Georgile keisri kirja ja Püha Andrease ordu, mis kuningas kohe rinda pani. Auujärjepärija sai Anna ordu ja kuninganna ühe iseäralise priliandi auutähe, mis Kowalenski oma käega rinda pani.

Georgi poolwend Aleksander ja wõõrasema Daarja tegiwad aga salamahti riigi lõhkumiseks wäsimata tööd, Türklaste ja Perslaste juurest tuetust otsides, kuni wiimaste poolt saadikut tuliwad Georgi käest alla heitmist nõudma, tähendades et Grusiinia tingimata Persia omadus olla, mida shah, kui mitte heaga siis wägise allaheidab. Kuningas wõttis saadikud põlgawalt wastu, wastutähendades, et Grusiinia Wene omadus on, keda Wenelane küllalt kaitsta oskab, ja et tema Perslasi ei tunnegi. Saadikut läksiwad ähwardes ära ja pea tungis Persia sõawägi Omar-khaani juhatusel sisse, sai aga Wene wäest täiesti wõidetud.

Wene ülema walitsuse all kosus Grusiinia kõigite. Wälised waendlased sawad tagasi löödud ja sisemised wanad haawad hakkasiwad aegamööda paranema. Selle wastu nägiwad Grusiinlased uusi ähwarduse pilwed silma piirelt kerkiwat. Kuningas jäi raskete haigeks ja kardeti iga silma pilk surema, millest häwitaw kodusõda kuninga poegade ja wendade wahel troonipärimise pärast oleks tõusnud. Et kardetawat hädaohtu kõrwale pöörda, kirjutas kuningas weel surma woodi peale seega Grusiiniat Wene riigi täitsa ühendades ja koduste tülidele lõpetust tehes. Ka sawad saadikud Peeterburgi saadetud, tähendatud soowi rahwa nimel Wene keisrile ette panema. Enne kui selleks läbirääkimised lõpetatud oliwad, suri keiser Paul ära, Aleksander I. lõpetas pooleli jäänud töö, Grusiiniat Wene riigiga täielikult ühendades ja Grusiini

kuninga nime wastuwõttes. Sellega lõppes Waagratite tuhande aastane walitsuseaeg ja palju pikem „kannatuse ajalugu.” Uus elupäike tõusis Grusiinias ja endised hädad ja waewad wõisiwad wägewa Wene kotka tiibade all unustatud saada. Nagu ennemalt nägime heitsiwad ka Migreellased priitahtlikult Wene walitsuse alla. Imerkitiini kuningas Salomon aga otsis Türklastega sõprust, ja et seal ka kodused segadused ühes wälimiste waenudega päewakorral oliwad, arwas Wene walitsus heaks Imeritiini wäe wõimuga oma alla heita. Kuningas Salomon II. pani wastu, sai aga allaheidetud ja sõawangina Tiflisse toodud. Ehk ta sealt küll wahisoldatid pettes teendri riides ära põgenes ja Türklaste juurde läks, millest uued lahingud tõusiwad, sai ta siiski ära wõidetud ja seega kõik tähtsamad Kartukli (Grusiini) rahwad Wene alamateks tehtud. Wene alamate hea käekäigu pärast oli tingimata tarwis ka kõiki metsikuid rahwaid allaheita, nimelt Lesgiinesid kes Grusiinlasi rahu ei jätnud. Wiimaks sai pikka sõa järele terve Kaukasia Wenelastest ära wõidetud, mis Shamiili allaheitmisega lõppes. Palju wäga palju wõiks Kaukasia weristest sõdadest meeste waprusest Wene allaheitmiseni ja muudest tähtsaist sündmustest kirjutada ja mitu piibli paksust raamatud täita, aga olgu sellestgi, mis ma siin mitme Wene ja Grusiini ajaluo raamatute järele, nii lühidalt kui wõimalik olen ülesse tähendanud — kui aga seegi wahest lugejatele igawaks ei lähe. Et aga Grusiinid kõige tähtsam Kaukasia-rahwas ja neil weel tähtsam ajalugu on, olen ma seda kõige pikemalt kirjeldanud. Aphaaslaste juures panen aga suuremat rõhku nende eluwii side ja iseloomu peale, et Suhhumi Eestlased just nende keskel ja isamaal elawad ja seega nende iseloomu, kui ka osaltki tundma piawad, muidu wõiks kergesti mitmeski tükis kimpu sattuda. Tähendatud Aphaaslaste kirjalduse juures on mull Suhhumi kreiskohtu kirjutajat ja tõlki hra F. Renningut tänada, kes selleks rohkel mõõdul on abiksolnud.

Tõine tähtjas rahwas Taga-Kaukasiast on Armeenlased keda üle poole miljoni loetakse. Nemad elawad suuremalt osalt Eriwani kubermangus ja Karsi ümber ja on kolme riigi alamad. Wene Persia ja Türgi. Wenemaal tähendatud arw käib üksi Wene Armeenlaste kohta. Linna elanikkud elawad kauplemisest ja käsitööst, külades hariwad põldu. Tiflisis elab neid wäga palju kus nad laialt ja suurelt kauplewad. Peale Wene alamate õiguse on neil weel mõned iseäralikud õigused. Kaunis kogu neist on Lutheruse, suurem jagu Wene õigeusulised. Ka neil on wana ajalugu ja tähtjas kirjandus. Ajalehta on neil rohkem kui Grusiinlastel, muu kirjandus jõuab aga Grusiinlastel uuemal ajal ette. Hästi suur ja tähtjas oli Armeenlaste kirjandus aga endisel ajal. Nende keel on tähtsuse poolest praegu Grusiini keele järgmine.

Nemad loewad endid üksinda tõsisteks (seaduslisteks) Noa lasteks (järeletulejateks) 2200 a. enne Kr. tulemist walitses nende wapper Haik, kelle nime järele nemad endid Haideks nimetawad. 300 a. hiljem oli nende kuningas wõi walitseja Aram, kes oma riiki ja wõimust suurel mõõdul laiendas. Tema nime järele hakati Haide riiki Armeeniaks nimetama ja wiimaks rahwast maa nime järele Armeenlasteks, kuna Haide nimi nende eneste keskel weel mälestuseks seisab.

Kaua aega oli Armeenia Persia wõimu all. Pärast Aleksander Suurt oli ta üks jagu Siiria riigist. 200 a. enne Kr. tegi ta ennast iseriigiks ja nende eneste seast tõusivad walitsewad kuningad. 325 a. ümber p. Kr. heitis Armeenia ristiisku. 650 a. sai ta Arablastest wõidetud. Hiljem laastasiwad Greeklased, Mongoolid, Grusiinid Taamerlani ajal j. m. Armeeniat. XI. aastasaja lõpul langes nende isewalitsus täieste ja suured hulgad rändasiwad tõiste paikadesse. Nõnda asutasiwad nad endile palju koloniisi Astrachani, Krimmi, Poolamaale j. m. XVI. aastasaas kadus pia nende rahwuse nimigi. Hiljem katsusiwad endid mõni kord wabastada, mis aga soowitawalt õnneks ei läinud, kuni nad wiimaks Wene kotka tiiwa all wõisiwad kosuma ja rahu päiwi maisema hakata.

Seisuste wahesid Armeenlastel ei ole. Ka on nende naestel meestega täieste ühesugused õigused.

Keele kohta olgu weel juurde lisatud, et nende endine sügaw ja sõnarikas klassika keel hilisemal ajal sõdade ja rändamise läbi palju oma wäärtuses kaotas ja palju Persia, Türgi, Grusiini, Wene ja tõiste wõõraste keelte sõnadega segas, mille läbi Armeenia keel hoopis mitmeks era murdeks lagunes. Wiimase 25 aasta sees on haritud Armeenlased aga suure hoolega keelt jälle korraldada ja wõõraist sõnadest puhastada püüdnud, nii et kirja keel jälle ühine on ja era murded ikka enam ja enam kaduma hakkawad. Üleüldse kaswab hariduse Wenemaa Armeenlaste seas jõudsaste edasi.

Riigi keele mõistmisega on Kauk. rahwaste juurdes pia seesama lugu, nagu ennemalt Eestimaalgi, kus riigikeele mõistjaid koguni arwa leida oli. Näituseks on siinsel Eestlastel kõige rohkem Aphaasidega ja Mingreellastega läbikäimist asjatoimetamist, aga enne on tarwis keelemeest otsida. Juhtub et Eestlane Wenekeelt ei oska, siis olgu mõlemilt poolt wahelträäkija. Ommeti Eestlaste auuks olgu üeldud, on neid wäga pisut kes oma asja Wenekeeles aetud ei saa. Mägede rahwast on aga kaugelt suurem jagu, isegi suurtsugu mehi, kes sõnagi Wenekeelt ei oska, ehk nad enamiste küll mitmedki keeledki räägiwad. Näituseks. Grusiini keelt mõistab peale emakeele, pia igauks tõise rahwa liige ja weel mõnda muud naabruses räägitawat keelt, aga ime küll et riigi keelest nõnda wähe hoolitakse! Hiljuti tuli üks Aphaasi würst polkowniku mundres mitme ratsa teendri saadetusel nende ridade kirjutaja juurde sisse ja palus juua. Sai wett pakutud — ei taha ja küsib siiski ikka weel juua. Kas pole lugu lakkas, mis tahad mehega teha?! Kordab siis pooli sõnu tüki kümme keelte nimesid, seal hulka ka Greeka, Türgi ja Persia keeled, ja küsib kas ma ühe nende keelte peal temaga ei wõiks räägida? Ma jõutsin waewalt oma imestust warjata, et mees nõnda palju keelesid mõistab ja ommeti kui Wene riigi alam, mitte Wenekeelt. Wiimaks juhtus mes teemasinat silmama ja näitas siis suure hea meelega, et ta teed juua tahab. Pärast joomist küsib jällegi: „Kas ei soowi, mis leiwaga süia?” ja kordab seda mitmele korrale. Mina ei wõinud sest keerd ülesandest kuidagi jagu saada ja jäi nõndasamuti. Mõni nädal hiljem tõi üks Wenekeelt mõistja Aphaas ühe juustu ja seletas: Würst olla seda mulle saatnud, tänuks tee joomise eest; ta olla siis juba küsida tahtnud, kas ma juustu armastada, aga polle juustu nime Wenekeeles tednud. Wot sulle keerd ülesanne! Ommeti on näha, et nooresuo juurdes riigikeele õppimise eest rohkem hoolt hakatakse kandma. Sugu salgamist ei ole ühegi rahwa

liikme juures ette tulnud, waid igäüks on oma rahwuse peale uhke. Sisse rändanud rahwast on kõige madalamal järjel Modlaawlased ja osalt ka — endise kuulsa rahwa wõsud — Greeklased. Wiimased kaswatawad rohkel mõõdul tubakat ja piawad kardsepa ammetid.

Hea on küll kes palju näab ja kuuleb ja sest tõistele „mõnda rääki” wõib, aga weel parem on kodu pinnal paigal seista ja omaste hulgas isaisade kalmul kõndida, kus palju armsam on mõnda kuulda, kui kaugel kurtes „mõnda rääkida” ja sellepärast — meel läheb kurwaks, sulg ei taha enam sõna kuulda — waea lõpetust teha.

Palju terwist soojaste tuksuwast suguwennalisest südamest kõigile Sakala lugejatele!

Suhhum-Kalees, Taga-Kaukasias.

J. Pihlas.